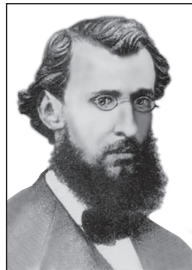

РЕАЛІСТИЧНА УКРАЇНСЬКА ПРОЗА

**Панас Мирний
(Панас Рудченко)
(1849–1920)**

Хіба ревуть воли, як ясла повні?
Роман з народного життя

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Роман з народного життя

Частина перша

I

Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихав з теплого краю, перебігав з нивки на нивку, живить, освіжав кожну билинку... І ведуть

вони між собою тиху-таємну. розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигав в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивляться!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки, — «та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилияючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Йшов справді парубок. На перший погляд — йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світілася якась незвичайна сміливість і духова міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелену нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і дракий місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не виходили весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбу по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Оже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав

сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся, — і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло, — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилось, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» — подумав він, — та й пішов на голос.

Не встиг ступити десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалось, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина — і з жита замаячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалась впововж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнулась, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядів парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чоли; тоненькі пасма того чорного, аж полискувано-

го хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шиї дорогі коралі, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

— Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.

— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.

— Хіба се твій хліб?

— Не чий же... А що?..

— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли...

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона нарозтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечке живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася; махнула правою рукою: «сюди, мов!» — та наче мана яка, спустилася вниз — і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними

очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? — думав він. — Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не близький світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Отже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські, сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку, груш, слив та яблунь білили. чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й, хочеться плакати... Сльози не ллються, а вголос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена корсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною... «Оце так — промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Писки. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огород; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота доцані-хреціаті.

Недалечке від хатнього порогу стояла немолода вже молodiця, бідненько зодягнена, — і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей.

Натомість, з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й. кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця

спершу кричала на непроханих гостей: «аря, гладкі! аря!», потім того плескала в долоні — й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні легенькою бійкою, — вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж і впоперек, — аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! Каторжні!.. Через них знівечила держално..», — на весь голос гукала молодиця й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не встиг він ще гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, — одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От, причепилася!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, — та, казали, либонь умерла. — А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся

з боку на бік, натяг на голову ряднину, — не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж мов, бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе. На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— Та хто ж після його зостався?

— Та хто ж, після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зостався Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його й, перегодя трохи, одказала: — на тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді жінка до парубка : — хто він такий? навіщо йому Окунь?

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобубува, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився в волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова, — хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт. — Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переменяв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милость, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіть-ся! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямисінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенив його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. — Послужив він рік, а на другий уже ґрунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пуста: необмазана, невкрита, город не обгороджений, звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре, — каже їй мати, — іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка. — І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, — город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спини не розгинаючи, спочивку не знаючи... Ожеяк не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, — Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає й другий; а вони — всі трійко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод: буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони прями мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, — тільки веретена сюрчать.!

— О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обридло вже мені по цих краях горювати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря. — Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. — додала вона журливо й скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком наставляєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к зеленій неділі — приходять з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап

Хрущ? і де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був — не знає де — три роки без малого... А ось тепер — у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька, старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар. — Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна й ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, — нестеменне Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Егеж... Недаром я казав, — вибріхувавсь писар, — підождемо трохи, спишемось... Не послухали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря.

Той мовчав, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував.

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася. — похваливсь голова. — Жінка одгадувала: напасть... так воно й є!

— А мені руда свиня, — увернув писар. Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував, — одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. — А що там? Хіба яка чутка прийшла?.. — запитала вона зляканим голосом.

— Так і так — кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лица на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, — тільки раз по раз тяжко зітхала, і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? — гримнув на неї голова. — У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, — тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в її душу, — що там робилося! Якби зазирнув у серце, — що в йому поверталось!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло.

Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою; прийшла додому, — як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати. — Чого тебе кликали?

Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором... Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута — і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь господи?... — Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки загіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!.. чого ти плачеш? — аж скрикнула вона. Мотря утерла рукавом сльози й простогнала... А далі натужилася і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати: «О-о, боже мій!... недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... Недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя голівонька бідная!!»

— Що ж там таке? кажи вже, не мороч моєї голови! Про яку це ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людськи — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув да Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами. <...>

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав, — став допитуватись: де вона й що вона. Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, — малі діти слідком за нею; поряється Мотря на вгороді, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, — чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ото чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту, — шепче молитву щиру, просить у бога ласки, одмолює свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця, утома трохи заціпили язика людські.

Коли це — перед другою пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хати, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ!.. Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроби та переспроси... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?... — питає молодиця другу, стрівши на улиці. — Завагітніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а се знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться! Та як підуть отак цокотати, — не переслухаєш. А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща. Аж ось — не знать звідкіль узялась на селі чутка, що він ні Хрущ, ні Притика, а прямісінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.. лоб йому! лоб!..» — закричала громада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс, що годилось — і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, — та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед покровою. А так, перед пущенням, породила Мотря сина, — та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята баба»-повитуха, — ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась. Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «господь її помилював»: серед тихого плачу Орищиного почувся голосний дитячий крик...

— Енерал!.. — зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба».

Оришка підняла руку, перехрестилася... Мотря важко зітхнула — і розкрила сплющені очі... Хату обняла тиха орада.

Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі рижки на голові в його, як стригли в прийомі.

А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи — куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарешне забігали в хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й е!» — подумала та мерщій з хати.

— А що?? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись.

Незабаром ціле село слезувало про ту пляму. Усі в один голос: «чортеня», та й годі!

Прийшлося кумів брати, — ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, боже, якого случаю — і вмре, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якось згодився. Москаль за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батьошки. А панотець і собі: «Як його такого виродка в хрест уводити?!»

«Боже мій!.. що його робити на світі?!» — плаче Оришка, — та до попаді: «Матушка!.. я вас сього й того, я вам моток пряжі напряду, — умовте панотця!..»

Попада зглянулась. Охрестив дитину батьошка: назвав Нечипором.

III

Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку, не бачила дівкою, жінкою, не сподівалася замужною вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, — стали його оббігати... Казали, що до Мотрі кожної ночі змій у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвавсь... Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, неогороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний та й годі... Іде скотина — нема перепону — через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали... Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад у хаті, а й самого Остапа, — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-где провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні, аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, — диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрядне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недостачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилінки борошна... Де вже думати про одєжину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, — то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахтах та запасах, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, дрane, — позшиває, позаштопує, — матері старе тіло прикриє, або дитині — штанці, кудину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, — сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері, — сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже, — нездужала, — тільки й того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома, — баба зварить їстки, догляне, й нагодує, й спати положить, котка співає..

Ай дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жвавi, — як дзиґа крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, — не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води!» або — ножа, або — веретено... — то він і почне: «А де ж воно лежить, чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. — «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Оришці: — йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцюк йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку, а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дiтвори так і чеше. Так же . й дiтвора його не приймає. Зараз

почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб погдумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий... — Ходім до його!

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпкої де ти взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців. Мовчить Чіпка, — сопе.

— Ти з яйця вилупився?! — знову, другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!.. мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, — одмовляє понуро та все копирсає під нігтем...

Регіт — аж вигін розлягається...

— Так ти. Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку...

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу, — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак! — одказує хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти. Чіпко, плачеш? — стріва Оришка. Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишитись трохи Чіпка, сяде на колінах у баби, або приляже головою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінкають?! І про що то розмовляв травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками!..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. — допитується.

І розкаже баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро дома буде, та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та прокляла своїх діток, — сина й дочку, — що вбили її мужа-ужа... Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила. За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і піз-

но й раненько: щоб тебе люди слухали — й не наслухались! — А ти, — каже, — дочко, стань жалкою кропивою: щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» — От син полетів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щечече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди виривають, як погане зілля, — щоб і городини не глушило, й людей не жалило!

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, одсторонь од товариства, пластом жилилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою...

Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка — поки не засягали всього світа! І здався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, — тільки вимовляло якось інакше... А колись усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер — ніяк і довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову!

Вони людей — своїх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла виростала — і сторонився він людей далі та далі... Та й люди його не жалували.

— Бабусю! — питає раз Оришки. — Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було... байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що?.. Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!.. — одказує Чіпка, — та й задумається.

Трохи перегодя знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

- Люди оддали.
- За віщо ж вони оддали його?
- Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.
- Чому, бабусю?
- Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, все торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала, їй любо було одкривати світ його очам, — утішно думати: з якою натоптанною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав — гарбав усе те!

Оце було літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що як струміль тихо журчала... А іноді й сам розщечечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

- Що то, бабусю? — указує на зорі.
- То? — Зорі.
- Що ж то за зорі?
- То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Отож — як зірочка покотиться, — то душа переставиться... Душа переставиться — і зірочка покотиться — щезне...
- І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?
- І твоя є, й моя, й мамина.
- А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворухилися на темно-синьому небі.
- Бог його знає, сину!. Чоловікові туди не досягнути... То боже діло, то він і знає...
- А й бог там?..
- Там, сину...
- А що то за бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вмішується в його святе діло — почина світом каламутити, — то й шле святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а. як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то бог! Він страшний задля злого, а для доброго — й він добрий. Бог-батько... на світі нас держить і хлібом годує.

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигтять, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; білів, миготить Чумацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка до баби та стиха шепче: «Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й бог мене не поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих бог поб'є, бо вони злі!.. я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка — дух притаїв: думає про Ілію страшного, про бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, — він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє, — ось досі з роботи нема. — Каже, якби не робила, то нічого б було і їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба. — Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили, — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрих на їх щастя, — та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово боже... Тоді ото господь вигнав їх з раю вогняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили, — як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба.

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «їсти, та й їсти, бабо!» в одну шкуру: «їсти!» Взяла Оришка краєць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, — наказує Чіпці, — бо он дивись: дивиться бозя! Прийде мати, питає, — хто хліб поїв? — То бозя вкаже пальцем, — мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. — Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала, — ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток — бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й бозя глядить на його, — хоче посваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу головою (забрался на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ: дивиться бозя, та й годі! І їсти хочеться і хліб перед очима, — та бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець, та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв, та й побіг на грядки до баби. — «Бабо! бабо-о!» — гукає. — «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. — «А я, бабо, й той хліб з'їв!» — хвалиться. — «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та питає: «хто хліб поїв?» — то бозя й скаже...» — «Е... е... бозя, бабо, не бачила... я повиймав очі, щоб не дивилася!..» — І байдуже собі, забулося. — Коли так, перед різдвом прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. — «Хто це очі повиймав?» — питає в Оришки. — «Де?» — Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» — Сміється: — «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не бозя, а Мотря біла Чіпку, — і добре біла! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай боже, занедужає Чіпка, — Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помочі... Може, хоч

на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай, здоровий, зробіть що Чіпка, — нехай з'їсть лишній шматок хліба, чи покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрини; то не іскри сиплються, — то її кльони й прокльони та духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вмiла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг, — матері очі видрав, або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу: душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV

Жив-жив!

Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недо-стачах. І все сам собі, як палець. Другі до дітей, до гурту, а він знай само-тою, самотою... Забереться було у бур'яни, нарве квіток, назбира кузьок, та й грається ними нишком. А до людей, до дiтвори — ні! Чіпка мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок»; він ніколи не забував бабиної ради... Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворухилося щось недобре, невпокійне... Розбуджене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці — і виростало до гарячої відплати, котра не зна ні пину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала — не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема на світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому...

Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують...

Ось йому минуло дванадцять літ. Восени радиться Мотря з матір'ю:

— Чи не наняти б нам Чіпку хоч за харч служити?

— Я вже й сама думаю, — каже Оришка. — Тільки куди він годний? Якийсь нелюдний, неговіркий, якась тума з йогого... І з дітьми він не поводитьсь, як другі — усе самотою, усе собі дома...

— Що ж його на світі робити? — журливо одказує Мотря. — Уже ж всяк баче, як я працюю... Та що моя праця? Силу витратила, здоров'я збавила, а тільки що з голоду не времо... Якби його наняти, — хоч би менше з'їжі... все б таки хоч на одержину зосталося!

— Як знаєш, дочко.

Пішла Мотря питати місця. Незабаром і знайшла. Багатий козак Бородай шукав хлопця до скоту. З ним вона й умовилась.

— А збирайся лишень. Чіпка, на завтра в найми, — каже, вернувшись увечері, Мотря. — Годі вдома сидіти та хліб переводити, — пора й самому заробити!

Чіпка — руками й ногами! Та вже Оришка — давай його умовляти: стала йому вчитувати їх гіркі недостачі та нужди. Послухав Чіпка, пішов. Приняв його Бородай на зиму за харч та одержу. Вернулась Мотря додому рада та весела.

— А що, дочко? — стріва її Оришка.

— Зоставила... Коли б то шанувался!

— А може, звикне... Дай-то боже! — потіша й молиться Оришка.

Зостався Чіпка в Бородай. Хазяїн коло його спершу миром та ласкою, показує й розказує — як і що, й коли робити... Так же Чіпка нічого й знати не хоче! Хазяїн приказує: «Піди, Чіпка, загороду почисть». А Чіпка піде на тік, заберецься в ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив'язувати...

Раз якось розсердився господар, що не послухав Чіпка, — узяв його та й вибив. Розсердився й Чіпка... та трохи за малим не опалив хазяїна! Як не було в хаті нікого, він поліз у піч, витяг жару в покришку, та й виніс у хлівець... Добре, що люди побачили — залили.

Прогнав його Бородай. Пішов додому Чіпка, насупившись, поніс у серці гірке почуття ненависті на долю, що поділила людей на хазяїна й робітника... Мотря плаче, — вже не б'є, плаче... Страшно їй, щоб, бува, не позивав Бородай... Оришка вмовляє Чіпку, а Чіпка тільки понуро дивиться, мовчить, мов йому в рот води налити... Так і зостався дома зимувати.

На весну знову радиться Мотря з матір'ю.

— Наняти б Чіпку?

— То й найми.

Знову йде Мотря шукати хазяїна — і знову швидко вишукала. Дід Улас, вівчар, що пас громадську отару, зашукував хлопців у поміч.

Дід Улас — сам панський, ходив у пана Польського за скотом. Оже як став старий, немощний, та ще захорював до того, — так його й витурили з двору, щоб не переводив даремно панського хліба... Ледве виліз Улас за ворота, та й загадався... «Куди його?!» До роду — близького нікого, а далекий — у панській роботі... Прийшлося Уласові — хоч під греблю! Та вже громада зжалилась: вибудувала йому землянку в царині та й наставила чабаном.

До його ото став Чіпка підпасичем. І — диво! згодився відразу... Робота прийшлася йому по душі.

Устане він рано, ще до сонця, набере хліба в торбу, візьме малахай, що дід дав завертати овець, та й іде в царину, до землянки, дожидати, поки збереться отара. Приходить. У діда все ще позапирано. Тільки Лиско лежить коло дверей, простягнувши передні лапи, положивши на них голову... Дріма ранком.

— Лиско! — гука Чіпка.

Лиско підведе нехотя голову, подивиться на Чіпку — і знову кладе її на ноги, позіхнувши на все горло... Тобто: «рано, хлопче, ходиш: ще дід спить!»

Сіда Чіпка коло землянки, виймає черствий хліб з торбини, починає снідати. Тимчасом люди зганяють овець до царини. І розійдуться вони понад ровами, щипаючи зелену травицю.

Ось приходить і другий підпасач — Грицько, Чупрунів син, хлопчик однакових з Чіпкою літ, та не кращих, видно, й достатків... На йому сорочка чорна-чорна, полотна не знать, да ще й порвана; штаненята — саме гноття висить на очкури — позасукувані аж за коліна.

Грицько — козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці — вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари.

Сіда й Грицько коло Чіпки, розв'язує свою торбу, виймає з неї сухарі — чорні, як земля, і снідають обидва разом, коли-не-коли перекидаючись словом... От рипнули двері — показався дід на порозі.

— Уже ви, хлопці, тут?

— Тут.

— А що ж це ,овець так мало?

- Згонять.
- А ви снідаєте?
- Снідаємо.

— Ну, снідайте ж, поки овець позгонять. А я тимчасом. уміюся та зберуся, та й рушимо!

Іде дід у присінки; набира води кухоль — умивається...

Тим часом — світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палкорожевим цвітом, воно ще не рушало з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... А земля вже налагодилась його стріти: зелені трави порозправляли свої дрібненькі листочки, повмивалися свіжою ранньою росою. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні, — замирає, довго ждучи, й оживає, не терплячи, — так земля дожидає ясного сонця... і міниться, не дождавшись. Повіне тихий вітрець, — потемніє й насупиться її — зелений убір; затихне вітрець — убір заясніє, усміхається...

Уже й овець позгонили, і дід зібрався. Вийшов з землянки. На голові соломяний бриль; на плечі, на герлизі, висить торба з хлібом та свита — на слухай негоди; у руці — малахай.

— А що, хлопці, будемо рушати! — каже дід. Хлопці підводяться, ховають у торби своє чорно-хлібне снідання й біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині, натщесерце смакуючи росяною травою... От уже й овець позгонили до гурту.

— А-г-у-у... тю-у-у! — гукнув дід. — Треш-тереш-треш!

Свиснув малахай у руці... Одчиняє Чіпка або Грицько ворота в царині — і тихо-помалу, посхилявши униз голови, потягли вівці шляхом у поле... Хлопці по боках, дід ззаду, а Лиско, піднявши свій хвіст і голову вгору, гордо виступає за дідом, мов вірний джура за отаманом.

Отара суне помалу, викрикує — то «бе-е!», то «ме-е!» — кахикає, як зимо старі баби на печачі, коли почнуть прядиво м'яти... А курява, як хмара, слідком за вівцями...

— Агу-тю-у-у! — гукнув дід, ляснувши малахаєм.

— А куди, руда? — кричить Грицько на овечку, що одрізнулась од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжку. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжку вхопити свіжої травиці та хоч капельку проквасити душу од тієї страшної пилуги, що до самих печінок добиралася, давила-душила. <...>

Чіпка лежить на спині, дивиться в блакитне небо. Небо сине, чисте — ні хмарочки, ні плямочки — глибоке, просторе та широке. Не продивитися його глибини, не досягнути оком до краю! Погляд тоне в тій синій безодні, як у сивому тумані... тільки думка росте та ширша...

«Що там? — дума Чіпка. — Там, мабуть, гарно так... Ач, як синіє!.. як сонечко сяє!..»

— Діду!

— А що, сину?

— Що там?

— Де?

— У небі?

— Бог...

Задумується Чіпка... Дивиться в небо, — йому так гарно дивитись у його...

— Чи воно, діду, є там люди?

— Де?

— На небі...

— Нема, сину! Там бог святий, янголи його та душі праведні...

— А хіба хто там був?

— Так кажуть. Батюшка так і в церкві читає.

— А гарно, мабуть, там... Бачте: яке сине, гарне!.. Дід, поснідавши, молився богу.

— Гарно, сину! — прошептавши молитву, одказав Чіпці, — Гарно!.. Не те, що тут, на землі... Там усе добре, святе... А тут — усе грішне та зле...

Замовк дід. Трохи згодом прокашлявся та й знову почав:

— То ще тільки один бог милосердний держить нас на світі, а то б нас давно треба виполоти, як твар нечестиву. Дивись: вівця!.. Що вона кому заподіє?.. Нікому нічого!.. Ходить собі, щипле травцю зелену... вівця, та й годі!.. А ми й її ріжемо, ми їмо її, як вовки голодні... І чого ми тільки не їмо?.. А воно то все — гріх! Усе нам оддячиться на тім світі, все... Грішні ми, прокляті душі! Ми не тільки над скотиною знущаємося, — ми й свого брата часом черкнемо... Бач! У брата — он те й друге, а в мене ні сього, ні того... Заріжу, мовляв, брата, — добро його проживу! І ріже чоловік чоловіка... Ріже — забув і думати, що йому на тім світі буде?! Лихий його путає, — він і ріже... Ох, грішні ми, прокляті душі!

Чіпка слухає — і проходить по його душі страх, холод... і шепче він стиха за дідом: «Грішні ми, прокляті душі!.. І мати моя грішна, — думає

він, — бо вона мене біла малого, вона мене серед зими на шлях викидала, щоб не просив хліба... А баба не грішна: вона мене ніколи не біла; вона мені усього давала, жалувала мене, вговорювала, от як дід... І дід, мабуть, не грішний... А Грицько? Грицько — грішний: он як він верхи на барані пре!..»

— Грицьку! Грицьку! — скочивши на ноги, крикнув Чіпка: — не їдь на барані — гріх!

А Грицько гика та тпрука на все поле...

— А він на барані їздить? — питає дід.

— Бач! Я й не туди, чого він так вигукує... Ось я тобі, я тобі!! — свариться на Грицька дід здалека герлигою.

Грицько скочив з барана, побіг до верб, що росли над шляхом. А дід, понюхавши табаки, розіслав свиту, розвернувся проти сонця та грів старе тіло. І Чіпка біля його примостився.

Незабаром Грицько вернувся з повною пазухою горобенят.

— А я, діду, ось скільки горобенят надрав! — хвалиться.

— Навіщо ж ти їх надрав? — питає дід, не підводячи голови.

— А щоб оця погань не плодилася!

— Хіба вона кому зробила що?.. А гріх! — промовив Чіпка, придавивши на останньому слові.

— А хто, як жиди Христа мучили, кричав: жив-жив? — одказав Грицько, та й вислав з пазухи голоцюцьків з жовтими заїдами.

Чіпка подивився на діда, що лежав собі та дрімав, не слухаючи їх розмови. Горобенята почали розлазитись. Грицько ухопив герлигу.

— А куди?.. куди!.. — закричав. Та — геп! герлигою по горобенятах... Так кишечки й повискакували...

— Оце вам жив-жив!.. жив-жив! — гукав Грицько, та раз по раз герлигою, герлигою...

Чіпка дивиться то на горобенят, то на діда: чи не скаже чого дід? Дід лежав собі мовчки. «Значить, правда, що вони кричали: «жив-жив!» — подумав Чіпка, та як схопиться... Очі горять, сам труситься...

— Стривай, Грицьку! стривай! не бий... Давай краще їм голови поскручуємо!..

Як схопить горобеня, як крутне за головку... Не вспів оком моргнути, — в одній руці зостався тулубець, а в другій — головка.

— А що — жив! а що — жив!! — кричить Чіпка...

— А що — жив! — а що — жив!.. — вторує за ним Грицько...

Незабаром горобенят не стало: валялися тільки одні головки та тулубці...

— От тепер можна й герлигою, — каже Чіпка, взявши герлигу в руки. Грицько й собі за ним. Та зложили горобенят укупу й почали періщити, як снопи молотили... Не зосталось горобенят і сліду: валялося тільки одно м'ясо та кишечки, перебиті, перемішані з землею.

Ходім ще драти, — каже Грицько, — там ще є.

— Ходім, — згоджується Чіпка.

Та й побігли до верб, один одного випереджаючи.

— А куди ви? — підвівши голову, питає дід. — Підіть лишень овець позавертайте! Бачите, як порозходились... Щоб ще звірюка не зайняв... <...>

Хлопці збирали овець в отару, гнали до села. Там, у царині, стрівали їх люди, й кожне своїх овець залучало додому. Порозпускавши овець, хлопці вертали по домівках, а дід запирався в землянці до другого ранку.

V

Тайна — невтайна

Добре Чіпці у діда підпасачем. Робота неважка, саме припала йому до вподоби — по його лігах і по його душі. Та не те, щоб і без користі. Дід брав за літо по п'ятаку од вівці. Шага давав на Чіпку та Грицька, та ще хліба мішків з п'ять, та ягнят двоє або троє на рік. Чого ще? На харч він собі заробляв, гроші йшли на одержу, ягнята — на прибуток.

— Слава тобі, господи, що ти зглянувся на наше безталання! — дякує Мотря богіві. — А я вже не думала, щоб з його вийшли люди...

— Став розуму доходити, — одказує Оришка, — сам побачив, що треба робити... І мені, старій, довелось його хліба з'їсти... спасибі богу!

Отак радіють та богіві не надякуються, що хоч трохи втекли од тих важких злиднів, нужди, горя... І в хаті в них стало чепурніше, ясніше; і хліб не такий чорний та сухий; і каша до борщу не вряди-годи; а часом і сир на вареники... І одержа, хоч про свято, була як у людей; та й у будень не висіло та не бовталось старегноття... І зокола хата обмазана, хоч рудою глиною, та все ж рівеньсько; зверху полатана — не світить гнилою, дірватою оселею; з-за хати хлівець визирав, льох чорніє... Уже завелась свиня з поросятком і овечат десяток. Уже лід паску є своє поросятко й своє ягнятко, і паска — біла... Достатків більше, й достатки кращі.

А тут ще, після смерті якогось бездітного, далекого Мотриного родича, зосталося їм днів на десять поля... Після судів та пересудів, — після двох

мішків пшениці та двох овечок-ярок, що Мотря подарувала волосному писареві, одсудили Мотрі землю громадою...

— Не журись. Чіпко, — каже, радіючи, Мотря, — тепер буде своє жито, й своя пшениця, і просо, й ячмінь, і гречка... Одберу місцину, картоплі насаджу, — на зиму буде!.. Ік різдву загодуємо свиню... Сало продамо, м'ясо посолимо, ковбаси начинимо... Буде з нас. Хай тепер наші вороги сміються, нехай цураються, минають!

Аж помолодшала Мотря, весела стала.

Чи все ж то такі щасливі та ясні дні колихали Чіпку? Чи все ж то одні удачі та радощі складали його молоду силу, котра так і пробивалася з-під його гострого погляду, смілого поступу?..

Ой, ні! Життя, — що стерняста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Першою такою колючкою в Чіпчинім житті була смерть бабина. Йому тоді тільки що сповнилось п'ятнадцять літ. Баба вже була старастара, як молоко біла, як сухар суха. Уже й літом з хати не вилазила, хіба у палючий день вийде було з хати, сяде на призьбі, складе свої сухі сині руки на колінах та й гріється проти сонця. А восени все жаліється та жаліється Мотрі:

— Оже, дочко, щось мені погано... Так погано, так погано! Чую, наче в мене всередині щось застигає; руками й ногами зовсім не володію, не знаю, чи й є вони в мене... Мабуть, це вже м о я за мною приходить...

Так казала Оришка звечора, а до світа — й богу душу оддала. <...>

Задумався, загадався Чіпка... Зробився аж страшний, помарнів, похнюпився, дивиться якось чудно... Зведе оце на тебе очі — і нічого не бачить; клич його — не чує... аж занепав. Уночі схопиться, — одягається, озувається...

— Чіпко! куди ти? — пита здивована мати.

— Га-а?

— Куди ти?

— Баба кличе... піду до баби..

— Та господь з тобою! Баби немає — умерла...

— А що ж ото?.. слухайте!.. — Та й наставить ухо, — слухає... — О-о-о-о! «Чіпко!.. Чі-п-ко!..» Чуєте?.. — Зараз, зараз, бабусю... я зараз!..

Хапається, чоботи набуває, рядном напинається...

— Господь з тобою! куди ти? — хрестить і перейма його Мотря.

Почне його умовляти; роздягає його, роззуває... То він трохи й утишиться, сяде на лаві.

— Ляж, сину.

Чіпка поворухнеться, посунеться, трохи — сидить... Трохи згодом затіпалась його постать, схилилася голова на груди, почувлися важкі заводи плачу...

— Чого ти, сину, плачеш?

Мовчить Чіпка, плаче.

Напала його пропасниця. На велику силу одходила його Мотря. Оже хоч він одужав, а з літами убирався в силу, — та вже ніколи не теряв свого сумного погляду, понурого виду. Бабина смерть загадала йому загадку — котру він ніяк не міг розгадати... Він все хмурнішав та хмурнішав...

Не вспіло одно гаразд забутися — друга приклячка приключилася, котра обізвалася на всім останнім житті Чіпчинім.

Чіпці минуло сімнадцять літ.

А Того самого року віковичні кріпацькі кайдани розбилися... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-рано схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом...

— Е-е, щось дуже рано прокинулось сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б ще дощу не було!..

Коли так: не встигли вони отари й за верству од села одігнати, як почали хмари з усіх боків стягатися та й заслали, замазали небо...

Незабаром воно й розплакалось... Зарядив дощ — дрібний-дрібний та густий, мов крізь сито... Спершу вівці наче зраділи — розкотилися по толоці, щипаючи попаски низеньку, приземну травицю; а далі — як став дощ допикати — збилися докупи, посхиляли голови між ноги, та так цілий день і простояли. Гнати додому ніяк не можна: що з ними дома робити? А дощ — одно пере, одно пере... Не зосталося на наших вівчарях ні рубця сухого, а він і не думає переставати.

Посідали вони всі три під вербою. Сидять — переживають дощ. Лиско й собі звився коло них бубликом. Сумні усі.

— Так оце, діду, й вам воля прийшла? — питає Чіпка діда, щоб хоч словом розважитись.

— Кому воля, а кому неволя! — сумно одмовля дід.

— Як саме?

— Так... Багато казати, а трохи слухати!.. Ще ми мало робили, ще з нас мало сліз та крові точили... хай ще два роки поточать!.. Ох, боже, боже! коли твій суд правий настане?..

— Та вам же все рівно, діду: ви давно вже вільні, — примовивсь Грицько.

— Вільні?.. Були вільні, поки волі не було... Ох!.. Робив, доки силу витратив та зуба в роті не стало — тоді й з двору — геть на виступці! Не переводь даремно панського хліба!.. Спасибі, люди добрі зглянулись, а то б прийшлося тинятися, пропадати, як собаці під тином, — Христа ради руку простягати... А от тепер знову завадило: плати десять карбованців на рік!.. За віщо?.. з чого?.. Ти, кажуть, громадську отару пасеш, — рублів з півсотні виробляєш... Яких? де? Я — старець, нищий!.. Спасибі, люди змилосердилися... Так — ні! І те їм оддай... а сам з голоду пропади... Прокляті! і суду на вас немає, й права!.. — гірко закінчив дід.

У Чіпки аж мороз подрав по спині: він ніколи не чув такого дідового голосу... Думка його закаламутилась; завихорилась; кров прилила в голову; він мовчав, боявся словом перервати дідове горе... Він сам не знав такого, а почував з дідової мови, що воно тяжке-тяжке...

Хвилини з десять мовчали, наче води понабирали в рот. На душі важко, на серці сумно — аж мов нудно-Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо, а назвати його не вмієш. Хвилини тоді здаються за часи, часи — за дні, дні — за роки... Черв'як швидше плазує, ніж такі хвилини... І хочеться вперед заглянути, подивитись — що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє...

Дід знову забалакав, наче сам до себе: «Ще мало людей забили, на той світ позагнали? Ще мало у мандрах пропало, мов їх земля прогинула?.. А з живих — трохи юшки поповарили?! Так ще й до старця... Що ж з мене візьмеш?! Я людям служу, громаді служу — за хліб, за спасибі... от що! Ну, беріть знову у двір, лежатиму та даремно хліб їстиму, та й годі... Беріть?.. Легко сказати — беріть! А степ?.. а вівці?.. Я привик до цього, як до рідного... Прощайте?! Щоб ви з своєю силою попрощалися!.. Вівця для мене — все одно, що людина: і їсть, і п'є, і боліє... тільки не скаже нічого, не вимовить!.. Хіба я не бачу, хіба я не знаю, як їм оцей дощ дозволя?.. Мені він не так дозволя: я вже стара собака, натерпівся всього... А он — ягня? Зігнулося, тремтить, змерзло. Бачу, бачу... Я б тебе коло свого серця обігрів, як дитину... Та не обігрію! Ворог наш бере мене од вас, щоб замучити... Йому ще трохи... Ще, бач... ще...»

Дід не зміг далі говорити... Дві гарячі сльози викотились з його старих жовтих очей і розлилося по карбованому старістю та негодами виду.

Грицько сидів, рота роззявивши, — сам не знав, що йому казати...

Чіпка пильно дивився на діда — очей не спускав... Лице аж пополотніло; поза спиною мурав'я лазила; верхню губу мишка тіпала, а очі сухі-сухі — горіли, налиті сльозами пополам з кров'ю.

— Хто? хто?! — затиноючись, скрикнув він. — Хто одбере в нас діда?.. Ні!.. Ми діда не дамо, поки нас не вкладе!

Дід глянув і стрівся очима з палкими Чіпчиними.

— Пан одніме. Чіпко!.. він одбере, мій сину!.. У двір піду — старого недового віку коротати в неволі... покину вас... Усе покину: степ, овець... Лиска-сердегу...

— Не одбере він... ні! Хай тільки одбере... Я йому такого пущу півня!! — грізно каже Чіпка. Дід аж не стямився.

— Що це ти кажеш, сину? Чи ти маєш бога в животі, а царя в голові?! Схаменись! Його спалиш, а через його й другі погорять... Йому ж тільки шкоди наробиш, він собі швидко знов вибудується; а то — убогі погорять, що, може, тільки й щастя, що свій захист є... Оханись, господь з тобою!

Ще сумніше, ще важче стало. Дощ, як із відра, линув. Кожен поворухнувся й на самі очі насовував кобеняка.

Лиска ближче підсунувся до діда; ліг у самих його ніг. Дід мотнув головою: «А той же батько! як дві каплі води...» — промовив уголос.

— Хто? — поспитав Грицько.

— Отой! — дід указав на Чіпку.

— Хіба ви знали батька? — пита понуро Чіпка.

— Чому ж не знати, коли ми з одного двору.

— Хіба мій батько панський був? Адже він — москаль! — каже, здивувавшись, Чіпка.

— То що, що москаль... Хіба москалі родяться москалями?.. Тобі ще, видно, ніхто не розказував за його...

— Ні.

— Ото ж то й є! Люди ще й досі не забули...

— А що ж там? — пита Чіпка, настороживши уха й не зводячи очей з діда.

— Гм... бач! — Дід вийняв луб'яну табатирку, понюхав табаки.

— Розкажіть, діду! — пристає Чіпка.

— Добре. Коли ніхто не розказував, то я тобі розкажу... Давня то річ, — зачав дід. — Мені було тоді літ з двадцять, як привели твого батька в горниці лакеєм до панича... Розказували, що твоїй бабі старий пан хотів ласку зробити, та взяв та й приставив до свого сина твого батька... Він

був собі якийсь малий, пудракуватий, болізнний... та шкодливий такий, як кіт! За паничем ходить — не ходить слухать — не слуха. Панич якось його чи вскубнув, чи вщипнув... А той, як виважить руку, як удере його з усього маху по пиці... так паненяті носа й розтовк! Прибігла на крик пані; увійшов сам пан... — «На стайню його!..» — Узяли його лакеї на стайню, та так оджарили, що ні лягти, ні сісти... Тоді йому вже нікому було «й пожалітися: батько у винниці в казані скипів, — упав якось у казан, — а мати з холери вмерла... Ото, як одшкварили його, — то вже він ніколи не бився, — тільки пустився на хитрощі. Усе дурить панича та видурює з рук усячину... аж поки його й за це не вибили! Як провчили, він хотів утопитись, та люди не допустили... А пан знову вибив, щоб не топив кріпацької душі, бо за неї треба подушне платити! Так він ото, як мандрував Шамрай, — таки з двору кучер, — то й він за ним потяг аж у Донщину. Тамечки виріс, оженився й оселився... Та лихий його попутав провідати про Хруща, козачого сина, що одних з ним літ, поплентався на Дін до дядьків, — та там би то, кажуть, і вмер... Та не так про Хруща, як про рідну сторону... Як згадає її, здається, зараз би таки знявся та й полетів, коли б не неволя... А тут, як на те, підскочив Хрущ. От він роздобув десь Хрущів паспорт та покинув жінку, дітей і оселю — приплівся сюди. Його прийняли в козачу громаду. Хрущ та й Хрущ! Козак, вільний... А може, він думав худобу Хрущеву посісти, та добрі люди до його ще по шматках рознесли... Так він став у службу, заробив грошей, купив хату та й одружився з твоею матір'ю. Літ зо двоє, може, пожив, — та й знову потяг на Дін до першої жінки. Отам його й злапали! — Привели сюди... суди та пересуди... Хто він такий?.. Що це він зробив?.. Та, кажуть, наш-таки шепнув комусь там: спровадьте, мов, його, куди знаєте, мені його не треба! Так до його дуже не чіплялись, а в перший прийом і завдали в москалі... Бач! Он він який москаль! Знаєш тепер?!

Чіпка слухав, слухав та й голову схилив на груди, слухаючи... Незчувся, коли й вечоріти стало... Дід удвох з Грицьком і отару заняли.

— Ану, рушай! додому час! — гукнув дід уже з шляху.

Чіпка глянув на діда, підвівсь і поплентався стороною, позад отари, немов п'яний, наче учадів... Голову на груди звів, очі в землю потупив... Нічого не чув, не бачив... Не знав, коли й у село прийшов, як і додому достався... Очумався уже в хаті...

— Так отакий мій бацько був, мамо?

— Який?

Чіпка почав розказувати...

— Такий же...

— Чому ж ви мені давно цього не казали?

— То що б було, сину? Замовк Чіпка. Щось думав...

— Нічого... — нешвидко вже одмовив, та й знову замовк.

Сумно стало в хаті, як у льоху... Чіпка сидів на лаві, ноги звисив, голову спустив трохи не до колін... Якби його так намалювати, — сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум!

Мотря, дивлячись на його та згадавши давнє тихо плакала...

— Ні! Недобре зробив батько, — глухо якось, з протягом, почав Чіпка... — Ні... негарзд!.. Чому він їх не вирізав, не випалив?..

— Кого, сину?

— Панів! — одказав твердо Чіпка.

— Що це ти, сину, кажеш? Хай їм господь за те оддячить, а не люди!

Чіпка мовчав. Мотря перехрестилась та й знову заплакала. Тихо носився той плач по хаті під темний вечір; тихо слався по долівці, по стелі, по білих стінах та давив, як обценьками, серце і в матері і в сина.

Він сидів зажурений, німий, як стіна. В його думці, перед його очима, носився чорним вороном батько...

«Бідний мій тату! — думав він. — Не знав ти долі від самого малку — може, аж до смерті... Ганяла вона тебе з одного краю світа на другий, од панського двору до Дону, од Дону — до прийому... Де ж тепер ти? Що тепер з тобою?.. Чи тліє під землею твоє наболіле тіло? Чи порвала його московська нагайка на шмаття? Чи пронизала тебе вража куля у бої?.. І загребли твої кості з кінськими кістками в одну домовину, в одну високу могилу?! І нікому вона не скаже, не повіда, що під нею лежить твоя мучена душа без одплати... А може, тебе доля занесла куди в далеку чужину, на інший край світа, ти думаєш-гадаєш, не досипляючи ночей, про матір: як вона тут, бідолашна, повертається, що з нею виробляють люди... Ой, боже наш, боже! Ти — всесвітній царю: ти все бачиш, все знаєш... ти один наглядаєш над землею і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого — хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним?.. Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... їх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх... ні?! <...>

Сяк-так добув Чіпка підпасачем до осені. Восени почали з діда правити гроші. Дід не давав, бо десяти карбованців не було, а п'яти не прийняли. Потягли діда, як до різниці вола, до пана Польського у двір... На Чіпку на-

лягла ще гірша журба, ще міцніше сповивав його смуток. То, було, хоч з дідом одведе душу, розважиться, а тепер — діда нема... і в двір не пускають!

VI

Дознався

Лягла зима. Вийшов Чіпка за царину, ходить коло землянки, голову повісивши. Дідова оселя снігом прикрита; мороз малі віконця позамуровував; двері замело, забило. Розгріб Чіпка ногами сніг, одкинув трохи, одхилив двері, увійшов у землянку. Пусто та холодно! — «Нема діда, — думає Чіпка, — і землянка, така ще недавно привітна, тепла, стала холодною та неодрадною... От що робить сильний з немічним! Пани — з кріпаками... Вони й з моїм батьком таке виробляли... одібрали його від мене... я його не знаю, не бачив... покрили мою голову соромом, докорами... Прокляті!»

Вертає Чіпка в село. Йде вулицею мимо шинку; роздивляється, прислухається. Там люди сновигають; там чоловіки бідкаються своїм убожеством та лютими морозами; там молодичі сваряться через тин... Коло шинку кріпаків ціла юрба, позбивались у купу. Крик, гук, спірка, змагання...

Одні викрикують:

— Що вони нас дурять?.. що вони над нами знущаються? Ще якісь два роки видумали?.. ще трохи?!

— А видно, що трохи, — одказують другі. — Так вони, бач, намовились, щоб не зразу свої панські руки покаляти...

— Кат їх бери, з їх руками! — озиваються треті: — вони звикли чужими жар загібати...

— Егеж... А тепер прийшлося своїми, так вони: хоч ще два роки!

— Так-то, видно, їм наші руки подобались, — зарішає сивоголовий дід.

— Ну, стривай! — кричить знову хтось з гарячіших: — тільки дійде до царя чутка, що вони й його й нас дурять, — знатимуть вони! Він їх зараз у кріпаки поверне, а нас панами поробить...

— Це тоді буде, як на долоні волосся виросте, — охолоджує неймовірний.

— Чого волосся виросте? — кричить гарячий. — Скаже цар: будьте панами... ну, і будемо!

— Оттоді-то буде!! — глузує неймовірний.

— Авжеж... не те, що тепер!

— Я б свого зараз, як бовкуна запріг у санчата — та по дрова... а то тепер у хаті така холоднеча, що аж вовки виють, — каже хтось з гурту.

- Ну, вже й морози! Ще таких сю зиму й не було... — загомонів гурт.
- То чи не підемо гріться до Гальки?
- Ходім, ходім! — одказало разом кілька голосів.

Юрба посунула в шинок. Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи... Прокльони клекотали в його серці, пекли його, мучили.

На весну радиться Чіпка з матір'ю:

— Що, мамо, робити? дід у неволі... чи не взятись мені з ким овець пасти?

— Знаєш, сину, яка моя рада? — каже мати. — Ось покинь ти свої вівці, не вік же їх тобі пасти... Приймайся краще коло землі. Не все ж чужим та чужим її робити. Може, як-небудь розгорюємось на скотинку: свій хліб буде. Сам хазяїном станеш... А на осінь, як бог приведе діждати, треба й об чому іншому подумати. Я вже стара, нікчемна стала... хто в хаті порядок дасть? Слава тобі господи, й ти вже немалий... Другі твоїх літ дітей мають...

Та не слуха Чіпка матеріної ради. Степ, привілля, — от що йому сниться! «Я зріс, викохався коло овець... коло них і посивію», — дума він.

На другий день пішов радитись з громадою.

Не прийняла його послуги громада. — «Молодий ще, ненадежний... Нам треба вівчаря старого, щоб овець не порозгублював». — Так одказали Чіпці хазяїські голови й наставили вівчарем якогось діда з другого села.

Тяжко образила Чіпку громадська неправда. «Чи я не служив? чи я не годив? чи за мене яка пропажа сталася?.. І де правда? де вона? І громада, бачу, живе кривдою... Скрізь однаково...»

Вернувся він додому, трохи не плачучи. Волею-неволею треба було за плуг братись.

Закипіла в Чіпки у руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло — як щітка! У косовицю став за косаря — викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узиму годувати. Настала жнива — місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отакі скирти понавертав!

Дивуються люди, що Чіпка до хазяйства такий удатний! А Чіпка, дивись, у же й хліб вимолотив, сама солома стоїть — завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба, та восени купив корову на ярмарку.

Радіє Мотря. Коло тієї корови, як коло дитини, ходить. Ось і телятко знайшлося. І молоко своє, і сир, і маслечко. Чого ще? Є для себе, є й для людей. Продає Мотря молоко глечичок по глечичку, складає копійку до копійчки. Настягалася рублів на кілька грошей та к різдву справила Чіпці парубоцьку одержу: купила добру сиву шапку, червоного пояса, чоботи добрі юхтові. Дякує богові, що з Чіпки вийшли люди...

Ось знову весна-красна. Чіпка так і припадає до хазяйства. Рано встає, пізно лягає, — та все в полі та в полі. Хоч не дуже радіє, та й не журиться: за роботою ніколи. Сам на себе, на свою працю всю надію покладає. Припадає до того поля, наче закохався в його... Не тільки в будень — і в свято...

— Чого се ти, сину, так унадився в те поле, що й у неділю не посидиш дома? — питає Мотря. — Чи ти, бува, не наглядів чого там?

— Егеж, наглядів, — сміється Чіпка: — там така перепеличка!

— Ти б собі пошукав, сину, хазяйки, а мені — помочі...

Чіпка нічого не одказав: узяв шапку, вийшов з хати.

Неділя. День випав якийсь хмурий. Дощу не було, — тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалось. Стали благовістити до церкви. Чіпка убрався, пішов з матір'ю. Вернулися з церкви, пообідали. Напоїв Чіпка корову, кобилу. Рано ще. Ходить він по двору, нудиться. «Хіба піти? — дума. — Піду... їй не побачу, — на поле налюбуюся...»

Знявся й пішов. Перехопився через місток, доходить до луки. Коли чує — знову той самий голос... Він увесь затрусився, а серце — отак заходило!

— Ні, постривай... тепер не так! — прошептав він. — Тепер незчуєшся, звідкіля й лихо складеться!.. — Поставив ще трохи, послухав та присів у борозну й тихо, як той злодій, порачкував на голос.

Дівчина сиділа на обніжку, на зеленій траві, та плела вінок з ромену, сокирок, трав'янок і других польових квіток, що тут же недалеко на луці розстигались чудовим цвітним килимом, напували пахощами повітря. Вона сиділа спиною до того місця, звідкіля підкрався Чіпка. Кругом неї обсипано було квітками, натрушено травою; повна фартушина того польового добра розстигалася на колінах. Дівчина знай опускала туди то одну, то другу руку, витягала квіточку по квіточці, підбирала один колір до другого, сплітала до купи, перев'язуючи гнучкими Петровими батогами. Одначе робота ця забрала не всі її думки: дівчина стиха співала... Тихенький подихав вітер, шевелив її невеличкими чорними кучерями, що повибивались на висках з товстої та довгої коси, маяв червоною широкою

стьожкою, заплетеною в косу, й розносив по полю журливу пісню... По сумному голосу, по задуманому личку можна було помітити, що дівчина не жила без лиха...

— Здорова була! — гукнув їй на саме ухо Чіпка, скравшись з-за спини.

Дівчина кинулась, затряслася; схопилась, щоб утікати, та, висипавши на землю квітки з фартушини, похопилася, знову опустилась на траву й стала обома руками гарбати й. кидати назад у фартушину польове добро.

— А куди ти тепереньки втечеш від мене? — пита її Чіпка.

— Я й тікати не буду... — перевівши дух, одмовила вона, та й підвела на його свої оксамитні очі. — О-ох... та й злякав же ти мене... хай тобі!

Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, — так і звився Чіпка. — «А хороша ж яка!.. а люба та мила!..» — промелькнуло у його в думці. Він стояв перед нею мовчки та милувався такою вродливою красою. Мовчала й вона, підбирала квітки. Він осмілився — сів поруч з нею.

— Що це буде? — обізвався перший, показуючи на недоплетений вінок.

— Хіба не бачиш? — вінок! — аж скрикнула. Знову замовкли обоє. Він схилився біля неї трохи на лікоть та скоса поглядав на її личко, що від такої несподіваної, тривоги зашарілось, здається — пашіло полум'ям. Вона підбирала квітки та зв'язувала в невеличкі пучечки одномасних кольорів. Навкруги тихо, гарно, зелено; тільки буйні жита стиха шурчали довгими колосками, мов розмовляли з собою; од квіток пахощі разом з повітрям втягались грудьми — і легко й мило було дихати...

— Се твоє поле? — трохи згодом, якось боязко, спитала вона Чіпки, не одриваючи очей від вінка.

— Моє.

— І хліб твій?

— Мій.

— І то, під гаєм, твоє?

— Моє.

— А я тут місцину найдужче люблю... Бач, які на ній гарні квітки ростуть.

Чіпка не потрапив, що їй одмовити, — та замість того уставивсь на неї очима. Розмова перервалася. Хвилина... дві... Чіпка не спускає з неї очей.

— Чого ти дивишся на мене? — обізвалася вона, скинувши на його погляд. — Дивись, яку моду вигадав... мов з'їсти хоче...

Чіпка не одриває очей. Так йому мило дивитися на неї!

— Не дивись! — скрикнула вона та й затулила йому очі своєю рукою.

Чіпка — сам не свій... так йому любо, що вона доторкнулася до його виду своєю біленькою, пухленькою рукою... Здається, якби можна, так би й гамкнув за мізинчик-пальчик, що світився навпроти світа, як рожева квітка... Вона в одну мить прийняла руку. Він знову, осміхаючись, уп'яв свої очі.

— Не дивись! чуєш?..

а то повернися! — Та взяла справді й повернулася до його спиною.

Чіпка, як мала дитина, переліз на другий бік, — та все-таки заглядав в вічі.

— А-а-а, осоружний... причепа! не дивись, кажу! не дивись! — Та давай його вінком по голові й по виду бити.

«Бий, — думає Чіпка, — бий дужче... бий хоч цілий вік так, тільки не прогнь від себе... Мені так любо та мило з тобою!»

Вона тріпала об його вінок, а він тільки осміхався... Вінок швидко розсипався; головки од квіток поодлітали; бадилля вона кинула геть у траву й зацокотала:

— Бач, що ти наробив? Бач, що? Бач?! — Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки, — сама вже послала йому бісики очима...

Чіпка не видержав. Як кіт на мишу, — так він кинувся на неї; міцно-міцно здавив її цупкими руками, вліпивши в щоку такий поцілунок, що аж виляски роздалися, наче хто удрав долонею з усієї мочі.

— Пу-у-сти... п-у-у-сти-и! — закричала дівчина, пручаючись. Він її ще міцніше пригортав, поки вона, випручавши руку, не мазнула його по виду...

Тоді він випустив.

— Ну, та й удрала же, — аж закрутило в носі! — каже він, скривившись.

— А чого ж ти лізеш, безстиднику? Рад, що саму дівчину застукав на полі, то вже й лізе!.. — каже вона. А в самої очі — так і сміються, так і грають!

— Дурна ти... хіба що?

— Як що? Он, послинив... ве-е! — та й стала витирати рукавом щоку.

— Не одкусив же, — сміється Чіпка.

— Ото б добре, якби одкусив... Тоді б я тобі очі видрала.

— Якби подужала.

— Тоді б побачив...

Розмова знов унишкла. Вона кудись геть-геть дивилася, а він — на неї. Повінув вітрець; розірвав димчасту хмарку, що застувала сонце; воно з-під неї ви-плило в своїй пишній красі й обдало їх хвилями блискучого світу, наче гарячим золотим дощем осипало. Жита зашамотіли, піднімаючи догори свої похилені колоски.

Дівчина прямо глянула Чіпці в вічі; якраз стрілася з його очима та, спустивши вниз довгі й густі вії, запитала:

— Де ти був, що так довго тебе не видно було? чому ти сюди не приходиш?

— Ніколи було, — не признається Чіпка, а сам собі подумав: чому я її не зустрічав тут?

— Що ж ти робив? — вона йому.

— Коло хазяйства...

— А в тебе земля ще де є?

— Ні, нема.

— А хата є?

— Є.

— А батько та мати? брати та сестри?

— Одна мати.

— Де ж ти живеш?

— У Пісках. А ти де?

— Тобі навіщо?

— А ти ж мене питала...

— Нащо ж ти розказував?

— Скажи хоч: як тебе зовуть?

— Так, як хліб жувають...

— Чия ти?

— Батькова та материна...

— Чудна ти!

Він приліг грудьми на землю, підпер своє лице обома руками під щоки та пильно-пильно дивився на неї.

— Чи ти справді налагодився мене з'їсти?.. Чого ти витріщив очі?

— Бо хороша дуже...

Вона осміхнулася, навела на його свої чорні очі — гладила ними, вабила...

— Іди вже собі додому... Чого ти прийшов?.. ковтнуть хоче! не дав вінка доплести...

— Нащо ж ти побила?

— Чого ж ти ліз, безстыднику? Геть собі! — Та як пихорне його руки своїми, — так Чіпка й клюнув носом у зелену траву. Вона зареготалася молодим та дзвінким сміхом, мов хто срібло розкотив по золотій тарілці.

Не вспів Чіпка підняти голову, коли чує, щось гукає: «Галю!.. Галю!.. Галю!..»

Дівчина кинулась, стрепенулася. Чіпка дивиться то на неї, то в той бік, звідкіля вчувся голос.

— Хто то? — питає він.

— Не знаю! — промовила вона. — Та як сполохнута перепелка, разом зірвавшись з гніздечка, прожогом пурхає вгору, — так вона одскочила від його, і — тільки оком моргнути — майнула подовж жита.

Чіпка підвівся, встав, випрямився, не спускав її з очей... Вона, як вихор, мчалася густим житом, воно тільки розлягалось за нею, як розлягаються хвилі під натиском дужої руки, що керує човном. Далі та далі, пролинувши через квітучу луку, вона піднялась на гору, стала з очей зникати... Чіпка підтюпцем побіг собі в догоню за нею... Вона окрилася за горою... Він напружив ноги, наче доганяв злодія; мчався стрілою; миттю вискочив на гору, перевів дух, глянув на долину — і йому в вічі кинулось ось що. Коло хутора, гін, може, зо двоє від гребеня того самого згірка, на котрім стояв він, під двором стояла натоптувана жінка, наставивши руку над очима від сонця, та на всю околицю гукала Галю. Дівчина бігла прямо до жінки, та ще здалека озивалася: «Чого ви? Я — ось! Ось-ось — зараз!.. зараз...» — Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір.

— Ну, тепер же і я знаю, чия ти! — промовив голосно Чіпка й весело повернув назад.

Після того — не пізнати Чіпки: з лица спала давня туга, очима не виглядав смуток; став він веселіший, привітніший; іноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить, голубить доброю надією; світ йому любо усміхається, хоч і бачить він у йому лиха багато, плачу, лементу... Він тепер дивиться на його не злим оком; прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе...

Повернеться він до себе думкою, чує, як у голові борюкається острах з надією: то надія подужує острах, то острах — надію. Оже надія все-таки зверху! «А може... всього на світі буває! Часом убогий покохає багач-

ку, а багачка убогого, та й поберуться...» А страх знову сполохне надію: «Може, москаль її панові судовому кохає... не попусти, боже! зав'яне, помарніє свіжий квіт її вроди під холодним, жовтим поглядом судовика... погаснуть ясні очі, поблекнуть рожеві уста... захляне душа... Не доведи, господи! не одна душа згине, а разом аж дві! А може... — проривається наверх-таки надія: — щастя, як трясця...» — І очі в його засяють радістю; серце затрепече в грудях вільніше...

З того часу — поле як причарувало його. Перебуде день, два, — та й іде... — «Може, хоч здалека побачу, коли не доведеться побалакати...» — Ходить по полю, з ниви на ниву, від шляху до гори, від гори до шляху; всюди. никає, до всього додивляється... — «Отут її вперше забачив... осьдечки вінок плела... ось та місцина, де сиділи... сюди тікала... а це, видно, недавно ходила, бо свіжий слід...» Дививсь — не стямився й звідки, вихопилась та й почимчикувала житами, тільки одежа матнається... Чіпка помитив — берегтися стала.

— Ач, утекла!.. — мовить він голосно. — Ген-ген уже... за горою... Ну, та й дівчина ж!!

І вертає він назад у Піски, радий та веселий, що хоч здалека побачив.

VII Хазяїн

Ну, а Грицько що?

Грицько — не промах. Як тільки почув, що діда в двір беруть: «Е-е, коли так, мабуть, годі на баранах їздить, годі за вівцями ганяти, — бо невеличка з них користь... Ось служив-служив, та тільки й того, що на мені... Час, мабуть, про хліб подумати». Подумав, — та тієї ж таки весни й покинув діда. Виходили на заробітки піщани, — потяг і Грицько з ними, скинувши через плече косу, а за спину — торбину з сухарями, лихеньку свинину та не кращі й чоботи.

Невідомі місця, котрі довелось Грицькові вперше переходити, люди, яких їм лучалось стрічати, — все це мало незвичайний пошиб на парубка. На все те він дивувався, рота роззявивши.

«Ач, як люди живуть! Ач, як будови помурували!.. які двері, вікна поставляли... всього тебе, як у воді, видно! І що то воно коштує?.. Адже, якби взяв цеглину та пошпурив у шибку, мабуть би, й за рік не од-служив за неї!.. Таке багатство, такі розкоші!» — думав він, проходячи широку вулицю величезних магазинів.

Улиця — справді на диво. По обидва боки сплосним муром витяглись у струнку височенні палаци: і білі — як сніг, і зелені — як рута, і блакитні — як китайка. Пістрота кидалась у вічі. Парубок не знав, на чому зупинитися, навіщо подивуватись: чи блискучими проти сонця, як кришталь, дверима, над котрими висіла або стояла по боках здоровенна червона або блакитна дошка з золотою наковкою, або з гарним малюнком усякої всячини — машинерії, окулярів, хліба, ковбас, свинячих окост; чи дзеркальними, у чоловічий ріст, вікнами, з котрих визирали на вулицю до ладу розставлені різні золоті й срібні виробки, пістріли всякими кольорами ситці, шовкові саєти блищали, м'які оксамити сизіли, червоніли, ціле море роблених квіток, як живі, вабили носа понюхати... По вулиці, з одного й з другого боку, снували лавами люди по середині, битій каменем, гуркотали карети, коляси, фаєтони, деренчали звожчицькі дрожки... Заробітчани проходили мимо магазина з дитячими цяцьками.

— Дядьку Остапе! — обернувся Грицько до одного з своїх. — Що то?

— Ляльки.

— Навіщо?

— Панам на іграшки...

— А дивіться, що то за звір роззявив так страшенно рота, немов тебе з'їсти хоче! Гляньте — як у роті червоно!.. А зуби які?! От, якби такого випустити та піймав він кого на зуби!..

— Хіба, ти думаєш, він живий? То зроблено з чогось.

— Невже? Де ж такі?! Ви гляньте: он як у його очі блищать!

— То що, що блищать? І очі йому шкляні повставляли...

— А чого ж він такий страшний? І навіщо робити таку страшну іграшку?! — допитувався Грицько, приглядаючись крізь шкло на неї.

— Та хай йому цур! Ходімо... а то ще тут по гамалику заробимо.

Пішли. Одначе в Грицька з ума не сходила та страшна лялька. «І що воно за звіряка? — думав він. — Грива тобі, як у коня; а само — бог його знає, на віщо й схоже! А люте, мабуть?.. Лютіше вовка!.. Недаром так рота роззяпило, зуби вищирило... А чи воно то можна такого чоловікові зловити? Навряд чи зловиш! Воно, мабуть, дужче від найдужчого чоловіка... А чи я б. то його подужав? Ні, мабуть... І Чіпка б, мабуть, не подужав... а вовка він раз сам на сам одігнав від овець... Цього навряд чи одженеш... І де воно заведеться таке!.. Господи ти мій милий!..»

— Дядьку Остапе!

— Чого?

— Що воно таке за звіряка ото? — питає знову Грицько, як перейшли вони вулицю з магазинами та йшли трохи глухішою.

— Та я й знав, як його звати, та забув!

— Кого там звати? — питає третій чоловік.

— Звіряку... Там ми бачили в вікні одного: грива біла, само руде, голе, рота роззявило, немов тебе прогинути збирається, — одмовляє Грицько.

— А хвіст довгий?.. на кінці з китицею?

— Еге-ге!

— То — лев.

— Лев?! — вимовив здивовижений Грицько. — Що ж то воно за лев?

— Звір такий... Цар над звірами...

— Цар?! Так ото той цар!! А нестемний тобі цар! Уже, мабуть, що тільки він не скаже, то кожен послухає. Бо де його такого страховища не послухати?!

— А звісно. На те він і цар, — одмовляв чоловік.

— Та, мабуть же, він і здоровий дуже, сильний?

— Авжеж сильний: сильніше від усякого звіра!

— Як же його ловлять такого? — пита Грицько.

— Як? Звісно — якість-то ловлять...

природуміли якість — коли, кажеш, держать у хаті.

— Його, мабуть, один наш цар тільки й зможе піймати; а нашому братові — не сікайся! — каже Грицько.

— Так! цар тобі ловитиме, — увернув дядько Остап. — Пошле таких, як ти... от і лови!

— А як покуса? як з'їсть?!

— То що, що з'їсть?

— А як я не хочу?

— То голову зітнуть...

— Та як же його таке піймати, коли на його й глянути страшно... Вовк який, — та й того боїмося... а то ж таки таке страховище, господи!

— Цареві до того діла немає. Сказано: лови! то й лови...

— А що ж у нас ніде такого не чутно, щоб ловилося?

— Та воно у нас не водиться.

— А де ж воно водиться?

— Десь за морем.

— А хіба й за морем є земля?

— Бог його знає. Видно, в, коли цей звір з-за моря...

— А чого ж старі люди кажуть, що за морем уже землі немає, а тільки три коті... на них і земля держиться...

— То, може, воно там, між тими котами, й водиться! — одказав третій чоловік. Розмова на цім обірвалася.

Ішли вже заробітчани мовчки, нога за ногою, кожен сам — з своєю думкою. <...>

Прийшли вони на місце. Грицько не кидався своїх. Цілою громадою стали вони на косовицю сіна, а потім і хліба.

Легка тому робота й сама найважча, сама найзабарніша, хто її робить по своїй волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарно вона піде, що через ту роботу він засягне свого щастя, котре ще й не видне, ще не чутно його й шелесту, котре десь далеко-далеко, ген за скількома роками праці, нужди, всякого горя, малює його думка рожевими квітками надії... Легко тому за всячину братись, робить він, як віл, без утоми; працює, як хазяїн, завжди веселий, покійний.

Так робив Грицько весну й літо. За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоїсти та виспатись. І спав він ту коротеньку літню нічку мертвим сном, яким тільки спить чоловік, виморений важкою роботою. А тільки що світова зоря займалася, починав жевріти схід сонця, — знову в Грицькових руках звивалась коса, як та гадюка, по рівному степену. Хазяїн зглянувся на його щиру працю, похвалив його й набавив трохи плату.

— Либонь ти, Грицьку, маєш думку городи та села закупити, що так налягаєш на роботу? — казали йому земляки-селяни.

— А що? — усміхаючись, питав Грицько. — Чого тут дивиться? Узяв косу — чеши!

— Гляди лиш, щоб очкур не урвався, — хто-небудь щипне.

— Не бійсь: не твоєї натури! — одкаже Грицько та й знову за косу.

Одначе, як щиро не налягав Грицько, як з мочі не урвався, а прийшлося під осінь лічити заробітки, — тільки сотню й налічив!

«Воно й добре, — дума сам собі, — оже все-таки трохи. Що ти з сотнею відієш? Поганенький ґрунт можна купити, — так же до ґрунту ще багато треба. Де ти, об віщо руки зачепиш?.. Хіба на зиму зостатись?»

І справді Грицько зостався. Селяни пішли назад додому, а він потяг далі — до Ростова. На дорозі зустрів він таких, як і сам.

— А куди? — завжди питали його подорожні.

- До Ростову.
- Не ходи до Ростову, ходім до Херсону! — равав йому один з них.
- Чому?
- Там малий заробіток, а в Херсоні на кораблях дуже добрий.
- Зате ж далі.
- На півтижня... То що? Ходім!

— Та чи ходімо, то й ходімо, — подумавши, одказав Грицько, та й пішов з людьми.

Прийшли вони в Херсон ще зарані; обійшли город; роздивилися; пішли на пристань. Лиман перед їх очима — скільки засягнути — лелів; по йому, мов великі палаці, ходили судна, берлини, баркаси, плоти, а між ними й пароходи снували. Люди на пристані, як черва, ворушилися, бігали, всяку всячину виносили, кричали, гвалтували.

— По полтиніку од сотні дощок! — кричав хазяїн з плоту. Народ біг туди.

— По три семигривеники! — кричав з другого — і народ, як хвиля, кидав цей плот, перебігав до другого.

— По карбованцю день! — кричали з судна.

— По карбованцю з четвертаком!.. По півтора!

Усяк викрикував свою ціну, усяк бігав, як несамовитий, од одного судна до другого, де більше давали; од плоту до плоту... Сторгувавшись в ціні, робітники злазили на плот або на берлину, виймали звідти усячину, і нерідко, по пояс у воді, виносили на головах дошки, бочонки, качали на вірьовках сорокові бочки.

Став і Грицько, до одного плоту. За день — мало не три карбованці заробив.

«Еге! — подумав він, — та це місяць отакої роботи, то й багатирем станеш?»

Оже — ба! Раз — така робота не щодня і трапляється, а вдруге — з кожним днем міняється й плата за роботу: то більшає, як багато товару присуне; то меншав, коли дві чи три берлини... Одначе плата за день ніколи не падала від карбованця; зате більшала іноді й до п'яти. Все-таки далеко корисніше косовиці!

Грицько радів, дякував у душі порадишників. А робив — як той віл, цілий день; спав на голій землі або на колоддях; уставав тільки що на світ благословлюся та знову за роботу брався; навіть мало що й їв, та й то все на ходу: пильнував, надолужав, як би більше заробити!

Пізньої осені, як уже плоти перестали пригонити, а барки та судна коли-не-коли приходили, роботи треба було дождати днями, а не часами, Грицько полічив свої, бариші: дві сотні з лишкою лежало в його в кишені!

Грицько радів, як мала дитина. Тепер його надія, що, як виходив на заробітки, ще тільки мрілася, стала виразніше виступати перед очима: і город з садком, і нова тепла хата мов уже лежала в його в кишені...

«Воно б таке, що й додому час», — подумав Грицько, та зима застукала.

— Які тут у вас заробітки зимою? — питав він знайомих херсонців.

— Очерети косити, — раяли ті. Пішов Грицько очерети косити.

— Все ж таки хоч на ті гроші проживу та одягнуся, а весна настане — зараз і потягну в Піски!

Минула зима; наступила весна. Знову закипіла робота то на пристані, то в полі.

Залишив Грицько думку вернутись повесні додому: одіслав на осінь. «А може, тимчасом хто надійде з своїх, то тоді вже разом!». Грицько не помилюся: прийшли весною піщани; розпитують, як, що до чого; розказують за Піски — хто оженився, хто заміж пішов, хто вмер; розказують, як трохи кріпакам позначилося неволі, які податки...

— А Чіпка як зажив, коли б ти знав, Грицьку! — хваляться йому.

— А ще не одружився?

— Ще. Та дурний буде, як не оженився... Мати щодня гризе голову; так усе одкладав та й одкладає; немає, каже, по мені пари!

Грицько й тому радий.

— Ми з ним пасли вівці. Він парень добрий, та тільки чудний собі. А тепер, кажете, зажив? От і добре!

Витрудив Грицько руки ту весну й те літо; а восени вернувся з своїми в Піски.

Як тільки прийшов, зараз кинувся вишукувати ґрунту. Тоді їх не труднація була купити: козаки, почувши за кубанські пустоші, що казна оддавала виселенцям, шарахнули на Кубань. Грицько швидко купив величезний огород з новою хатою, з повітками, погребом, колодязем. За все те щось півтори сотні, чи що.

Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим, немов на аршин ви-ріс, на корх потовщав. І люди заговорили в селі: «От парубок! от хазяїн!» Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, особливо убогші. Та Грицько тепер зовсім іншими очима дивився на людей: до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда.

Між парубками він поводивсь звисока. Як же лучалося йому вийти на вулицю або піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм ману в вічі. Де, мов, ви бували? що видали? Що ви знаєте?.. Ось як я був... отам і там!.. Та іноді почне верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши. А він — таке плете, що й на голову не налізе! Правда, дівчата, постерігши відразу такі баляси, по своїй жартівливій натурі, часом і геть-то сміялися з його, пришивали квітки йому прилюдно; а проте на самоті кожна думала: «От би за Грицьком бути! Хата є, огород є, та й грошенята, мабуть, водяться... не треба б на перший раз дуже й працювати... От би добре!»

Оже Грицько, хвастаючи своєю бувалістю, пишаючись своїми достатками, сам тепер думав не про убожество. Йому бажалося до свого добра приточити ще й жінчине, щоб вийшло одно та велике! Отак поміркувавши сам з собою, — засилав він старостів до найбагатшого козака Лози, котрий щороку посилав в дорогу паровиць по десять за сіллю та за рибою. Так же й Лоза Грицькової натурі. Він думав мати зятем не простого козака, не такого, що колись у драних штаненнях за вівцями бігав.

— Ще моя дочка небагато хліба переїла, сидячи дома, — од казав Лоза старостам.

Це трохи збило пиху Грицькові, осадило його наниз. Він притих, при-смирів, навіть зайшов якось раз до Чіпки, котрим став був гордувати, — та не застав дома.

Оселився Грицько на зиму в чужій сім'ї, в котрої купив город з уговором, що вони житимуть до весни у проданій хаті. Пристав у сусіди, хоч і в своїй хаті, та й почав роздумувати: яку собі жінку брати. Хочеться й багачки; хочеться, щоб була й уродлива... Довго вія міркував собі, перебирав у думці всіх дівчат на селі, — та сам незчужся: як і коли закохався в сусідчину наймичку — веселу, моторну й робочу дівчину, хоч і невелику красулю.

Христя — так її звали — зосталася малою після батька-матері. Родичі, що можна було, рознесли; осталося тільки днів на п'ять поля, та й тим орудував дядько, у котрого спершу вона й жила. Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш. Так вона кинула дядька, а сама пішла в найми. Перепелиха, заможна козачка-вдова, що жила недалеко од Грицькової хати, наняла Христю. Зажила вона у Перепелихи, як у себе дома. Перепелиха була вже стара людина, добра, жалісна. Вона жила великою сім'єю — з дочками, сиротами-онуками, за

котрими треба було приглянути, нагодувати, напоїти. Христя — молода, весела, щебетуха, працьовита дівчина — дядина ще змалку не давала ногам та рукам її одпочивку, призвичаїла до роботи. Хазяйка уподобала наймичку, а наймичка — хазяйку. Збоку дивлячись — Христя не наймичка, а дочка рідна.

Так оця-то Христя, низенька, чорнявенька, не дуже хорошої вроди дівчина, якось ненароком запала Грицькові в серце. Забув Грицько про великий посаг, який думав зтягти за жінкою; годі думати про якусь незвичайну красу, — давай лицятися та женихатися з Христею... Недовго й тяглися їх любовці: після водохрестя заслав Грицько старостів до Христі, а через тиждень наші молоді й побралися.

На весну одібрав Грицько в дядька Христину землю, купив парку биків та корівчину за останні гроші, які заробив, плоти розбираючи, очерети б'ючи, та й став тую землю орати, спрягшись з таким же, як і він, небагатим козаком-сусідом. Зажив Грицько тихим пахарським життям — хоч не таким, яке йому за парубоцтва думка висновувала, а все-таки гаразд — так, як і люди.

З жінкою Грицько жив мирно, люб'язно: ні лайки, ні сварки не чула їх простора, весела хата. В будні — обоє вони працювали; в свято — ходили вкупі до церкви; по обіді — спочивали або куди в гостину ходили, або в себе гостей приймали... І стали вони між людьми поважними хазяїнами, чесними, робочими людьми, добрими сусідами, навдивовижу парою...

— От з кого берить, дітки, примір, як у миру жити! — не одна, не дві матері радили своїм дочкам з зятями або синам з невістками: — з Грицька та Христі... Він zostався сиротою й вона сиротою. А що з них вийшло? Чесною працею он скільки надбали! Чесно вони й поживуть його... у миру та в ладу, як брат з сестрою... ніхто з них і не замутить... Одна в них думка, одна рада... Отак, дітки, треба на світі жити!

Частина четверта

XXIII

Невзначай свої

Була темна осіння ніч. Дощ, як крізь підситок, сівя — густий та дрібний; з землі вставала важка пара, закутувала все в своє вогке запинало, котре не давало бачити, що діється на землі. Скрізь тихо, темно, сумно, наче у мертвому царстві. Під таку годину завжди важко дишеться, сумно

живеться. Добрі люди, аби смеркло, мерщій засовуються по своїх домівках; з вікон низеньких сільських хат блимав світло якимись жовтими кружалами. Кожному чогось не по собі. Всяк не знає, що розпочати, як би хоч трохи розважитись... Чоловіки: одні — чоботи латають, другі рукавиці плетуть, треті — щось інше... Жінки та дівчата — то прядуть, то сорочки шиють. Діти, позалазивши на піч, дрімають... У хаті тепло, тихо — хоч і неясно: серед полу на перекинутім горщаті ледве блищить каганчик; як синя горошина, темно світить накіпільний гніт... Якись померки окривають хату. Негода й туди залазить, і там своє бере? Коли не дощем обдає кризь лиху оселю, то в вікна; не важким туманом налягає, от, як надворі, — то німим сумом по хаті снує, в журбу людей сповивав, тяжкою тугою в душу залазить, сном укриває... Оце дівчина співає-співає своїх любих пісень; а там — дивись: обірвавсь голос... слабшає, тихшає... поки й сама незчується — коли й як задубіє голка у недошитій мережці... Схилила над нею дівчина важку голову, заколивалася... дрімає.

— Що це ти, Марусю? вже й спиш? — пита її мати. — Ото дівка...

Дочка кинеться; розкриває очі; мерщій за роботу береться. Чи пройшла ряд мережки, чи не пройшла, — гляне: мати й собі захиталася на гребені... Веретено падає з рук і, вдарившись об землю, розбуджує...

— Пху! що це воно справді так сон налягає?.. — промовляє здивована мати.

— А з мене, не бійсь, сміялися! — виправляється дочка.

— Сміялася ж... та, бач, і сама задрімала.

— Та воно щось і в мене робота з рук валиться, — уверне батько. — Будемо, мабуть, вечеряти та лягатимемо спати.

Це так дома, у себе в господі. А не дай же то, боже, в дорозі! Холод тебе наскрізь проймає; дрібний дощ до самого голого тіла добирається; тре та мне тебе всього, наче трясця... Сумно, темно, спати хочеться, та холодно, мокро, аж кістки ломить; а тут ще й шлях кальний — коні ледве-ледве сунуть.

Такий і цілий день був перед тією ніччю. Прокинувся ранок та, не поздоровкавшись з світом ясного сонця, закутався в сивий туман, повився густою, як драглі, парою й повис над чорною землею. Незабаром і день настав — хмурий, невеселий; а там — і ніч налягла. Люди, мов тіні, снували в тому тумані, не бачили одно одного на п'ять ступнів; голос не сягав далеко, як під ясну годину: а тут же, в тій парі, й зникав... Важко, сумно, журливо.

А Чіпка, наперекір світові й людям, якийсь веселий, радий. Знай, на-свистує крізь зуби веселу пісню, попихкуючи люльку. Робив він у хліві корито для свиней. За цілий день і в хату не навернувся. Насилу Мотря докликалась обідати, як уже вечоріти стало.

— Що це ти сину, так пристав до того корита, що й їсти забув?

— Та день веселий удався, мамо, — одмовив Чіпка, усміхаючись.

— Ну, вже веселий!.. Душі живої на вулиці не побачиш.

Пообідав Чіпка та й знову в хлівець до корита. До самого смерку робив. Уночі вже увійшов у хату, упоравшись по хазяйству.

— Я, мамо, не буду вечеряти, — промовив, накинув на плече сірячину і хутко вийшов з хати.

— Куди ти, сину? — питає його навздогін Мотря.

Та сина — поминай як звали!

Мати повечеряла сама собі; лягла спочивати.

Чіпка, вийшовши з двору, повернув прямо в поле. Одійшовши, може, з верству од села, стулив пальці, приложив до рота — і завив, як пугач. Далеко-далеко роздалось навкруги те журливе пугикання. Нігде ні одклику, ні одгомону, — тільки собаки завалували на селі.

Чіпка пішов далі. Одійшовши з гони, знову завив. Здалека щось обі-звалося до його — мов другий пугач, Чіпка побіг прямо ріллею на голос. Ще раз завив; знову одгукнулося йому тим же заводом, тільки вже ближче. Незабаром заманячили в сивому тумані якісь темні тіні.

— А хто там? — обізвася чоловічий голос.

— Пугач! — наростяг гукнув Чіпка: Тіні почали ворухитись, набли-жались, більшати. Видно стало людську постать. Ще далі Чіпка пізнав Лушню, Матню й Пацюка. З ними ще було чоловік п'ять невідомих.

— Добре здоров'я, панове товариство! — привітав їх Чіпка.

— Здорові — одказали на його вітання.

— А що, пани-брати: де сю ніч будемо рибу ловити?

— Де більше влову, — одказав хтось.

— Та ще не знаємо. Чіпко, — каже Лушня. — Ось ці радять у Ставище до Гершка; а ти либонь хотів у Красногорку до пана?

— Та чи до Гершка, то й до Гершка: мені все одно! — одказав Чіпка.

— А в тебе ж струмент є? — пита його один з незнайомих братчиків.

— Ось у мене струмент! — Чіпка показав кулака. — Покуштує раз, — удруге не схоче; а як улучу, — не встане...

— Не дуже лишень ударяй на те, козаче, — обізвався високий натоптуваний чоловік.

Чіпці здалося, що він десь цей голос чув, та не згадав де.

— Та ви ще не знаєте його, — каже до товстенького чоловіка другий, у московській одежі.

— Як були ми в останній раз на погулянні, то він не пізнав мене в темряві, та як уцілив своїм струментом по голові, — то я й очі витріщив...

— Ну, нам такого й треба, — одказує товстенький чоловік. — Тільки знай — у нас така установка: все, що не добув, на рівні часті паювати; а як піймався, — хоч на шибеницю: знать, мов, не знаю, відать — не відаю!

— Ге!.. — одмовля Чіпка. — А у нас ще й така: коли піймався, то й не животіти тобі... У тюрму влізь та задави, щоб не видав часом.

— Наш! наш! — загукали кругом, — плещучи в долоні, як чорти.

— Ну, а тепер до роботи... Гайда! — крикнув товстий чоловік, рушивши перший. Другі — за ним слідом.

Пройшли вони ще, може, з гони — і наткнулися, в темряві на дві повозки. Коло коней стояв якийсь незнайомий чоловік.

— Щоб вас чорт побрав! щоб ви вилопались! — лаяв він. — Ждав-ждав, уже й спав, нема... як у воду попадали. Уже мав був додому вертати...

— Не журися! Довго ждали, та добро придбали, — каже йому товстенький чоловік, указуючи на Чіпку, — От, не видав, — одказав незнайомий та, не глянувши на Чіпку, перший скочив на повозку.

За його приводом побралося усе товариство: то на одну, то на другу... Швидко вони покотили полем, — тільки кінські підкови хляпали та калюка на всі боки розбігалися од прудкої їзди...

Перед світом вертало дві повозки — прямиували навпростець до Гудзєвого хутора. На них — повно наших рибалок. Деякі лежали та спали; деякі так хилялися — дрімали; а два—поганяло. Доїхали до двору. Товстенький чоловік скочив з повозки, підійшов до хати.

— Явдохо! Явдохо! — гукає під вікно. — Відчини! «Це ж москаль!.. — подумав здивований Чіпка. — Я-бо й чую — знайоме щось... Так, бач, чого він багатіє та щороку стрійтєся?!»

Блиснуло світло в щілину віконниці; скрипнули двері; брязнув цеп біля воріт; кинулись собаки. Ворота розчинилися. Повозки підїхали до рундука, стали.

— Ну, тепер у хату, пани молодці! — каже москаль: — повечеряємо. А ми с Сидором коней розпряжемо.

— Давай, розпрягем! — одмовив Сидір по-московській і скочив з повозки до коней.

Повставали й другі з повозок, посунули в темні сіни, а потім — у хату, звідки світилося світло. Чіпка йде за другими, не пам'ятає сам себе: його обхопили і страх і радість. «Може, тепер вона не пізна тебе? забула вже?.. А може?..»

Тут саме ввійшли в хату. Хата простора, чиста; кругом стін липові лави, чисті, аж полискувані; в кутку образи мідяні розтворчаті, як у кацапів; по стінах — під склом картини; стіл — трохи не через усю хату; на столі свічка горить...

— Добривечір у хату! — привітали всі москалиху, що стояла посеред хати з ключами в руках.

— Або доброго ранку, — одказала вона.

— А хіба воно вже ранок? — пита хтось з гурту.

— Та вже незабаром і світ, — одказує москалиха.

— Бач, а мені, мов, усього година минула, як виїхали.

— Гаразд, мабуть, порались... А чи стоїть же то шкурка за вичинку?

— Питайте он того, — одказує чоловік у московській одежі, тикаючи пальцем на Чіпку. — Ми оце порішили: отаманом його наставити.

— Хто ж то? — питає москалиха, прикро дивлячись на Чіпку. — Щось, мов, знайоме, здається?..

— Чого ти, тітко, обдивляєшся мене, як вовка? Я такий же, як і всі, — каже Чіпка, не видержавши пильних оглядин.

— Та я немов тебе де бачила?

— Може, й бачила... не знаю.

— Чи не Варениченко?

— Може, й він...

— Хто Варениченко? — пита москаль, увійшовши з Сидором у хату.

— Та ось — цей! — указує москалиха на Чіпку.

— Ні, жінко, — каже, усміхаючись, москаль: — то, мабуть, обух або довбня, а не вареник! Не так він від одного замаху вложив того кацапа, що в Гершка ночував. А кацап — я тобі скажу — все одно, що ведмідь... Як піймав мене в лабети, як придавив, — то в мене й дух у п'яти заліз! Добре знаю, що, коли б не він, — тільки б і світа бачив... Хіба б, може, одні кісточки привезли додому, — та й ті не цілі: потрощив би проклятий ведмеда... Отже, спасибі, виручив!..

— За те, мабуть, немала й камза перепала? — питає хтось.

— Та буде з нас, — одказує Чіпка, витягуючи гаман з кишені і кидаючи на стіл. — Трохи-лиш чи не більш од жидівських! — Та, витягши другий, кинув теж на стіл.

Усі так і обступили кругом столу.

— Та ще вспіємо, братця, поділити, — обіззався Максим. — А тепер ось що, стара: чи нема там чого попоїсти братчикам?

Явдоха кинулась в другу хату. Незабаром цілий стіл був заставлений усякою стравою: борщем, кашею, впеченим поросям. Видно, москалиха дожидала гостей з роботи, — наготувала всячини...

Метнувся Максим і собі. Де не взялося півбарила горілки.

Позалазили братчики за стіл; обсіли на ослонах навкруги. Проїшов Максим разів зо два кругом чаркою, — на дні барила тільки торохтіла воронка. Усі кинулись на страву, мов три дні не їли... Явдоха вийшла в другу хату.

— Чи ти, Галю, не знаєш Варениченка? — пита москалиха дочки, увійшовши до неї в хатину.

— Якого Варениченка? Ні, не знаю.

— А того, що живе за Пісками?.. Того Вареника, що — розказують — разом на двох жінках був жонатий?..

Ні не знаю.

Ось піди назнарошне подивися: який з його красень! широкоплечий; волос, як галка, чорний; а очі... карі, ясні та блискучі!

Галя встала з ліжка; накинула швиденько на себе спідницю, керсетку на плечі, вхопила печене порося, — пішла.

— А, й ти вже виспалась? — пита її батько.

Галя нічого не одказала. Вона поставила печеню на стіл, сама задивилася на Чіпку.

— Здоров був, давній знайомий! — мовила вона до його, любенько всміхаючись.

— Здорова, Галю, — одмовля Чіпка.

Серце в його забилося; любо йому стало, весело, що Галя ще й досі пам'ятає його.

— А ти як його знаєш? — пита її батько.

— Він мене, поганий, злякав був — отут на полі, — защебетала весело до батька Галя, вказуючи рукою в той бік, де злякав її Чіпка.

— Як же він тебе злякав?

— А так: я сиділа, вінок плела; а він скрався, — та й злякав.

— Ага... Ну, йди ж спати, сороко! — каже батько.

— А то зостануся тут — на його дивитись, чи що! — хутко вимовила Галя й юркнула з хати.

«Раю мій... щастя моєї — подумав Чіпка. — Ще ж ти не втекло від мене й досі?!»

Після вечері поділилися грішми; заховав кожний по три сотні. Потім унесли соломи; розіслали долі; заслали ряднами, полягали покотом.

Незабаром усі, як побиті, послули. Один Чіпка не спить. Перекидається з одного боку на другий, мов що кусає його; душно йому, важко; плющить він очі... Йому ввижається — Галя. Така ж весела, хороша, — хоч би на крихту змінилася; така ж смілива, жартівлива... «А то ж то й вона, — дума Чіпка, — розбищацька дочка!.. Дивно й чудно... Хай ми: волоцюги, пройдисвіти, — часом без шматка хліба, в драній одежині, без шага грошей за душею, з одними голими руками, босими ногами, та з голодними ротами... ні добра, ні достатків... хай ми крадемо, розбиваємо... голову під усякі пригоди підставляємо... хай, кажуть, ми... А москаль?.. Хата — як рай той; жінка — як пані; одним одна дочка — янгол... а худоби всякої, багатства?.. А й він!.. І він — такий же бурлака, такий же злодюга, розбишака, як наш брат!.. Чого?.. для чого?.. Навіщо це йому?.. Чудно й дивно!»

І лупить Чіпка свої очі у темну темноту; дивиться-доглядається, прислухається... Нічого ні видно, ні чуто. Тихо, сумно... Ось щось зразу залопотіло... Мороз пробіг впововж спини; волосся полізло вгору... «Ку-куру-у-у!» — прокричав десь поблизу півень — і замовк... Чіпка сплюнув; перекинувся на другий бік. Знову тихо, сумно... Ось хтось з товариства гуконув сонним голосом: «Глуши, брат, його!.. глуши!.. Ану-ну... от-так його! от-так!..» Глухо пронісся той викрик по хаті; страшно, тяжко, немов голос з-під землі; черкнувся він Чіпчиного вуха та й замер... наче прогинула його тьма темна.. «І сниться ж йому, що недавно очевидячки було!» — подумав, здригнувшись. Чіпка... А тут сон — мов безвісті забіг, і на думку не зійде. «Піти хоч люльки покурити».

Устав Чіпка тихо; налапаз двері; нишком вийшов у сіни. Темно, око виколи. Насилу Чіпка намацав сінешні двері. Загарчали вони, як собаки, не відчиняючись. Одначе важка рука Чіпчина їх подужала: вони подалися-таки геть, зарізавшись у долівку...

Він вийшов на рундук. Дощ пороснув йому в гаряче лице, густий та холодний.

— Пху, навісний! Коли вже ти перестанеш? — сказав уголос Чіпка та й подався у сіни, витираючи свиткою вид. Далі — став над порогом; послав руку в кишеню, витяг гаман, люльку, наложив тютюном; налапав у гамані крицю, кремінь; приложив губку... Черк! І посипались, як зорі, ясні іскорки додолу. Темнота усміхнулася, побачивши хоч невеличкий світочок... Губка засичала на кремені. Узяв її Чіпка обережно, положив у люльку, придавив нігтем. Потяг раз, удруге, — осіяли сіни, й важкий дим потягся невеличкими мотузочками, закручуючись угорі, мішаючись з темрявою... Стукнув верхняк; дзенькнула криця об кремінь, падаючи в гаман, і, зашморгнувши його, послав Чіпка назад у кишеню.

Обперся Чіпка об одвірки, одхилив трохи двері, випустив дим надвір, де він змішувався з дощем і зникав у темряві. А темрява стояла страшена, чорна: дальше одвірків нічого Чіпка не бачив, хоч як не прищурював своїх бистрих очей, як не придивлявся, щоб розглядіти, як воно у москаля в дворі... Одні тільки вертунці часом літали перед його очима.

Коли це — чує Чіпка — рипнули двері. Чиясь тиха поступ зашамотіла в сінях. Чіпка одкрив верхняк, потяг люльку, — огонь осіяв сіни і... диво... перед Чіпкою стояла Галя! У тонкій, білій сорочечці, трохи розхристаній, в одній спідниці, з розкинутими косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мармуру плечі, — стояла вона перед ним, як русалка, з кухликом у руках.

— Галю! — тихо скрикнув Чіпка.

— А ти чоґо, бузувіре, тут у сінях кадиш? Напер, кажеш, повні сіни, що й дихнути не можна! — защебетала вона, пізнавши Чіпку.

— Галочко!.. чоґо ти боса вийшла?.. Тепер дощ, калюка... покаляєш свої білі ніжнята...

— А тобі що за діло? Хіба ти їх кохав?

— Хоч не кохав, так укохав, Галю, — шепче стиха Чіпка, ледве переводячи дух.

— О, ви всі любі та жалісливі... А людей, як курей, ріжете! — промовила вона суворо.

Голос її окликався гнівом, докорою, огидою. «А твій батько? — подумав Чіпка. — А сама ти?..» — трохи не сказав, та язик став руба, в грудях дух сперло.

— Хіба ми ріжемо? — ледве вимовив, перевівши дух: — ми тільки рівняємо багатих з бідними...

— Рівняєте?! Геть, пусти! Я кухоль виполощу...

Одіпхнула вона Чіпку од одвірків.

Він подався в сіни. Галя вийшла на рундук, линула воду з кухля, а дощ їй пороснув прямо у вид.

— Ух! — задрижавши, скрикнула вона: — яке холодне... — Та мерщій у сіни, — прямо на груди Чіпці, котрий однією рукою держався за одвірки, другою за двері.

Як почув Чіпка, що до його грудей приникли її гарячі груди, опустив розставлені руки, та й обвив їх кругом її стану... Галя затрусилася, повралася вперед... та й схилила на його груди свою голову.

— Галочко!.. рибочко моя!.. — шепче Чіпка, а в самого серце, як молотком гамселить об груди. — Ти мене любиш?.. зірочко моя!.. — Очі його засвітили на всі сіни, як у звірюки, коли вона кидається на свою здобич.

— Пусти... пусти мене!.. — пручається Галя. — Іди собі... геть!

А сама ще ближче, ще ближче горнулася до його. Незчувся Чіпка, коли опустився на долівку; незчувся, як посадив Галю на коліна до себе; незчулася й Галя, як приникла головою на його груди... Затріпалося у неї серце, як пліточка в неволі... Мовчать обоє... Хвилинка... друга... третя...

— Де це ти був ціле літо?.. — шепче вона, — що на поле не виходив... Хтось другий ходив замість тебе... То твій брат?

— Не брат то, Галю!.. То мій ворог, що трохи не навек розвів мене з тобою...

— А я думала... Я думала: де це він? Чи не вмер, бува? Чи, може, одружився?..

— Хіба б тобі шкода було... якби я вмер? шкода? Галя мовчала, та ще дужче горнулася до його.

— Галю!.. — стиха обіззався він.

— Чого?..

— Ти... ти кохаєш мене?.. любиш мене?.. моя ясочко!.. Правда, кохаєш мене?..

Галя, як змія, обвилася коло його шії й міцно стиснула її своїми руками; уста черкнулися уст, — та й злилися в довгий, гарячий поцілунок... Чіпка од нестями розвів руки. Галя висковзнула — і скрилася.

Опам'ятався Чіпка. «Тільки ж, тільки що тут була...» — думав він, та давай кругом себе шарити. Ніде ніщо ні шерхне, ні стукне. Він підвівся з долівки... Темно, пусто, тихо... Обмацав він кругом сіни... нема! «Не чуть же було, щоб і двері скрипнули», — подумав він, і став прислухатись. Було тихо кругом, як під землею... «Утекла!» — промовив він сам

до себе; засунув надвірні двері і тихо побрався у хату, де спало п'яне товариство.

Довго ще качався він на лігву; прислухався, як стукотало серце; чув, як барабанив дощ у віконниці, як півні викрикували; братчики спросоння бурмотали; думав, як це воно випало так несподівано; радів, як дитина іграшці; дивувався, як злодій, що, укравши в старця торбину з цвілими сухарями, знайшов у ній страшенну силу грошей... Тільки перед світом заплющив очі — і заснув тихим, одрадним сном.

Нерано прокинулись братчики. Дощ невгавав, а по-вчорашньому сіяв, як крізь сито, й поривав до сну.

— Ану! рушай, братця, пора! — гукнув Лушня на всю хату, скочивши на ноги.

Один за другим стало товариство рушати. Один Матня не підводився. Другі повиходили в сіни; повмивалися водою, що стояла в діжці; знову ввійшли в хату. Матня ще лежить та зітхає на все горло. Незабаром до них і хазяїн прийшов.

— А що, дядьку Максиме, — пита Матня, розвернувшись, як кнур на барлозі: — чи буде чим похмелиться?

— Хіба ж тобі так у горло й лити? — одказав замість Максима Лушня.

— А хіба мені дорого встати?

Та з цим словом швиденько скочив на ноги, та — нечесаний, розкудланий, з заспаною, невмитою пикою — так і посунувся за стіл. Максим поздоровкався з пані-братчиками, вийшов з хати.

— Та воно б же годилося й поприбирати, — сказав хтось з гурту. — Ач, яке райно!

— То вже хай хто хоче... — одказав, позіхаючи, Матня.

— А ти? — питає Лушня, гостро глянувши на його.

— Про мене — й так гаразд...

— А як горілки нема?

— Тому, що райно в хаті...

— Ну, так що ж?... Хіба воно буде за горілкою у рот тягтися? Хай собі лежить долі, та й годі!

Поки Лушня з Матнею вели таку розмову, другі, кожен вхопивши по оберемку, витаскали всю солому з хати. Тим часом вернувся й Максим з учорашнім боклагом; за ним увійшла й москалиха, несучи в одній руці два хліби, а в другій — здоровенну миску капусти...

— Оже й справді похмелятись будемо! — каже, усміхаючись, Матня, вглядівши москаля з баклагом.

— То ти хоч би пику вмив, — докоря йому Лушня.

— На біса я буду мити, коли дощ і без того обміє.

— Ну! У тебе, брат Максим, як я вижу, маладцы таварищи! — обізвався до хазяїна один з москалів — пушкар.

— Та ще ти й не бачив, москалю, наших славних діл! — одказує Лушня, вдаряючи пушкаря по плечі рукою й опускаючись коло його на лаву. — Ось поживи лиш довше з нами, — тоді побачиш, чи молодці, чи ні!

— Да уж, брат, і без таво видно, какиє маладцы! Во, посмотри на еф-таво! — махнув рукою на Чіпку. — Да он бы пушку одним взглядом сбил с позиции... Смотри: у, какой!!

Чіпка не чув нічого того. Після вчорашньої стрічі, він сидів мовчки в кутку, та тільки знай кидав свій бистрий погляд на ті двері, якими вчора увійшла Галя. Думки його далеко літали; він не чув, не дослухався, що верзло товариство. Кагал, гармидер стояв у хаті, як у жидівській школі, аж поки Максим не почав частувати. Тоді все затихло... роти заремигали; пальці раз по раз опускалися то в миску з капустою, то в полумисок з огірками. Усі мовчали, надолужали над сніданням. Чутно тільки було, як на зубах тріщали огірки, капуста; як роти жували, плямкали...

— Суха! — перегода трохи крикнув Матня, насилу проковтнувши цілу жменю капусти.

— Підмочимо, — обізвався Максим, беручись за боклаг.

Пішла рядова кругом столу; знову пальці заходили; роти заплямкали...

— Удавився! — каже, ікнувши, Матня і положив хліб на стіл.

Усі зареготали, глядя на розкуйдану голову, на одутлу пику Матневу.

— Проткнемо! — одмовляв Маским, узявши боклаг у руки.

— Оцього, дядьку Максиме, — каже Лушня, — тільки приймай, то не знатимеш, як і одгребтись!

— Ничаво! — одказує по-московськи Максим, підносячи чарку Матні.

— Вот ты и хахол, — обізвався до Матні москаль-пушкар, — а, право, порядки знаєш! Тебе бы только гасударю служить...

— Служили ми вже, брате москалю, — одмовляв Матня, — всюди, та дозналися, що нема краще, як боклазі з горілкою служити!..

Сміх, регіт окрив усю хату.

— Вот, што правда, то правда, — каже москаль, регочучись.

Максим обійшов по третій.

Після третьої розв'язалися язики. Піднявся крик, регіт, гомін. Утомилися вже роти жувати, — давай балакати. Там, у кутку, троє завели річ про теперішнє життя трудне; другі зняли мову, як панів дурили; треті — згадували вчорашнє погуляння, а четверті — про давніше гуторили... Звісно, дванадцять душ: кожен по слову, — то й то дванадцять слів. А то ж то як усі разом загомоніли, та той тієї, той своєї! Нічого не розбереш; нічого виразно не чути; один крик, галас.

Тільки Чіпка — як води набрав у рот. Він мовчки їв, мовчки пив; тепер сидів, мов німий, та з дверей не спускав очей.

— Що це наш отаман притих? — дивлячись на Чіпку, мовить Матня.

Чіпка не чув. Усі глянули на його, зглянулись між собою, — засміялись. Чіпка й сміху не чув.

— Чи не набачив лиш чого ласенького, — тягне розмову Лушня. — Він у нас падкий на ласощі...

— Да, да! вот ано и есть... Я сам только што хател гаварить пра ефту перепелку, — перебив його москаль Сидір, що розпрягав коней з Максимом.

— Та вже поздоров, боже, дядька Максима та дядину Явдоху... — обізвася Пацюк. — Таки, що собі, то собі; а то таки й для людей потрудилися...

По хаті розкотився регіт. Максим догадався, з чого сміялись, став і собі тихо реготати.

— Та подякує, подякує хтось не раз і не два мені за неї, — одказав він з сміхом.

— Я вже тобі, дядьку, коня он якого достану! — каже Лушня.

— Да на что ему конь, когда у него такая кобылица, — тупо жартував Сидір.

Аж ось двері розчинилися — і, як та ясочка, вскочила Галя в хату. Жарти й розмова затихли; усі задивилися на її хорошую вроду, на зашарене личко, що за ніч мов помолодшало...

Швиденько вона підійшла до столу, вхопила миттю порожні миски, та, ні на кого не глядя, не накинувши й оком на Чіпку, скрилася за дверима. Він сидів, як сова, витріцивши баньки...

— Спасибі богові й хазяїнам — за снідання, а мені — що наївся! — перервав німоту Лушня. — Час, братця, додому рушати.

— Чого додому? — обізвася Матня. — Хіба тобі тут погано?.. Аби тепло та горілка, то я хоч на цілий вік зостануся...

Усі зареготалися й рушили з-за столу.

— А що ж, справді пора! Ото тільки: дощ, як затявся... А час!

Устав і Чіпка. Подякували хазяїнам, позакурювали люльки та й потягли з двору: одні в одну, другі — в другу руку. Чіпка з своїм товариством пішов у Піски.

Одійшовши вже геть у поле, оглядівся — кисета нема.

— Стійте, братця! — кисет забув...

Повернув назад, дивиться — на хвiртці стоїть Галя й гукає:

— А чий кисет? хто кисета забув?

— Що таке? — обзиваються до неї з другого боку.

— Кисет... — піднявши кисета вгору, показує вона.

— Кисет? — не наш! — та й пішли собі. Чіпка побіг підтюпцем. Тим часом Галя на кисет роздивлялася, розшморгувала, заглянула всередину, полапала рукою та й знову зашморгнула...

— Мій... мій... Галочко! — каже стиха Чіпка, добігаючи до неї.

— У-у-у, йолопе!.. Як квочка з курчатами, так ти розгубився з своїми, думками... Не знаєш, що й дієш!.. Сунула йому кисет у руки, а сама швидше за хвiртку.

Глянув Чіпка на кисет... Що за біс? Тютюну було не більше жмені, а це так оддулося... Що воно? Розшморгнув, полапав, — м'яке; витяга: — другий кисет, з синьої шовкової матерії, вишитий червоними квітками й кругом обсаджений червоними китицями!.. Очі в його заграли; по виду розлився усміх...

— Любо моя!.. кохання моє! — прошептав він і весело повернув до товариства.

XXIV

Розбишацька дочка

Цілий тиждень лив дощ, як з відра. Цілий тиждень не виходив Чіпка з двору. Усе собі по хазяїству: то коло того, то коло другого.

— Знаєш що, сину? — каже йому одного вечора мати, прядучи вовну, — знаєш що? Оце я дивлюся на тебе й на себе та й думаю: я вже стара, нікчемна стала; уже мені важко іноді й у печі витопити... Чую, як сила моя упада, смерть наближається... Ти б одружився, сину! Не доки його одкладати... Уже, слава тобі господи, другі твоїх літ дітками любуються, а ти все бурлакуєш та, мов загубив що, ходиш... Хіба мало дівчат у селі? Сподобай яку, та поки пилипівка не зайшла, одружися, сину... І сам не будеш світом нудити, й мені поміч буде!

— Шкода, мамо! Нема по мені дівчат на селі.

— Чому нема, сину? Он, Христя Бондарівна, Мотря Книшівна, або Катря Остапійчина? Чим не дівчата?.. Що небагати? Та багата й не піде, сину, на такі злидні, як у нас... А все ж вони дівчата, як слід: хорошого, чесного роду, робочі, слухняні... Оженися, сину, оженися, мій голубе! Хай хоч на старість доведеться мені тебе в парі побачити...

— Шкода, мамо.

— Чого шкода? Шкода, кажуть, лихий чоловік! Доки ж його отак волочитися? поки й голова посивіє?

— Прийде пора, — прийде сама.

— Хіба яка городянська повія... А вже доброї не діждеш, щоб прийшла сама.

— Уже яка буде, така й буде.

Замовкла мати: бачить — не переможе сина. Замовк і Чіпка, думаючи своє про себе.

Після цієї розмови діждали неділі. Хмурне небо розгодинилося, блиснуло сонечко ясне, повінув вітрець, стряхла трохи земля.

— Я, мамо, — каже Чіпка, — піду в Омельник на ярмарок: чи не куплю коняки?

— Боже тобі поможи, сину! Тільки — навіщо ти на зиму її купиш? Чим її прогонуємо?

— Та вже знайдемо чимсь.

Знявся Чіпка після раннього обіду, пішов... тільки не в Омельник, а прямисінько до Гудзя на хутір.

Прийшов до двору, всюди позачиняно, позапирано. Почав Чіпка дьоргати хвіртку, хвіртка була заперта. Дві собаки кинулось до воріт, брязкаючи цепами.

— Хто там? — гукав голос з двору.

— Це я! Одчиніть!

— Хто — я?

— Чи дядько Максим дома?

— Ні, нема.

— А де ж?

— Поїхали в Омельник на ярмарок.

— А тітка Явдоха?

— Та й мати ж з ними.

— То це ти, Галю? — пізнав її Чіпка по голосу.

— А ти хто?

— Та відчиняй уже, тоді побачиш!

Пізнала й Галя Чіпку; хуленько побігла до хвіртки, одщепнула.

— Чого це ти прийшов?

— Тебе одвідати... як поживаєш, моя горличко? Галя мовчала. Глянув на неї Чіпка та й здивувався: поживкла, з лица спала, зморщилась...

— Що з тобою, Галю? — аж скрикнув. — На тобі лица не знать... Ти недужа?

— Та йди вже в двір, — сердито одказала вона, з нетерплячкою. — Стану я під двором розмовляти...

Чіпка ввійшов у двір. Галя зачинила хвіртку, защепнула й повела його в свою хатину.

Хатиночка, як чашечка: невеличка, чиста, ясна, весела. На покуті стояли образи в срібних шатах, завітчані васильками, гвоздиками, безсмертниками; перед образами на срібному ретязьку висіла срібна лампадка. У тому ж таки кутку — стіл столярної роботи; у другому — ліжко, заслане м'яким шовковим коцем; попід стіною невеличкі стільці. Всюди так хороше, чисто; пахощі од васильків та м'яти окривали всю хату, лоскотали чуття. Чіпці здалося, що він у рай вступив... Усе б гаразд, якби не така сумна Галя!

— Ти нездужаєш, Галю? — знову пита її Чіпка, пильно дивлячись у вічі.

— Ні, здорова... Тільки невесело чогось... так щось за серце ссе.

— А я тобі й не дякую за кисет, — мовить, здумавши Чіпка. — Спасибі тобі! Чи не сама, бува, й гаптувала?

— Який кисет? — питав Гадя, звівши на його свої задумані очі.

— А той, що ти в мій вложила, як забув свого...

— Коли? Що це ти — збожеволів, чи що?

— А хто ж то вложив?

— Та коли?

— Та тоді ж, як мій вертала.

— А я почім знаю?.. Стала б я такому... кисет дарувати!! От, ще не видано!.. — веселіше защебетала вона.

По голосу пізнав Чіпка свою недавню Галю, жартовливу й веселу. Серце його зраділо, очі заблищали.

— Галочко! — почав він.

Галя дивилась прямо йому у вічі гостро-гостро... Чіпці стало ніяково.

— Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на той бік устала? — спитав він, сідаючи близько коло неї.

— А тобі що за діло?

— Галочко!..

— Геть к бісу! Все б тільки дурити... з ума зводити...

— Галочко!..

— Геть, одчепись!..

Устала вона од його, одійшла, сіла край вікна, що виходило прямо на поле, та й послала очі далеко-далеко, де сходились тумани з туманами, де сивіло небо, спускаючи краї свої на землю. По личку її, сумному й жовтому, раз по раз пробігали якісь смужки. Чіпка дивився на неї та дивувався, що з нею сталося... А вона не спускала очей з вікна. Чіпка бачив, як вона поблідла, як заблищали в неї очі, як дві гарячі сльози скотилися по личку... додолу. Він дивився на все це, а серце його, неначе хто давив у лещатах, — так йому було боляче та трудно...

— Галю! рибонько моя! чого ти плачеш? — питає він, підступивши до неї. — Чому ти не повідаєш мені свого горя?

Галя закрила очі руками, захитала головою... Чіпка присунувся до неї.

— Галочко!.. люба моя!

Вона схилила на косяк голову, стиха плакала.

— А я думав... — каже Чіпка, стиха доторкнувшись до голови її. — А я думав: піду до неї... провідаю її... Мати скребе голову: женись та й женись!.. дівчат мені рає... (Галя притихла, наче заснула.) Та не приймає їх мов серце... Піду, думаю, до своєї голубоньки... скажу їй...

Та, тихо схилившись, злегенька поцілував він Галю в незакриту щічку. Галя здригнула, підвелася... Очі заплакані; личко од натовпу почуття та від сліз горіло. Глянула вона на його та якось жалісно запитала:

— Чому ж ти батькові та матері не сказав?

— Я хотів, моя горличко, тебе попередити... Чи підеш за мене?.. чи вподобала мене, моє кохання?..

Галя — мов ожила. Випрямилась, довго й пильно дивилась на Чіпку — немов вивідувала правди. А це зразу, як заломить свої руки — аж пальці захрущали... В очах у неї заграла одрада — не одрада, зло — не зло, щось добре, любе, а разом хижє й лихе.

— Чому ж ти мені давно цього не сказав? — скрикнула вона. — Чому ти не сказав мені цього тоді, як я вільна була?.. як вінок плела?.. Як по

широкому полю, по луках квітки збирала?.. Гуляла по світу, — нема впину, нема заборони... А тепер?.. тепер...

Вона знову заламала руки, — знову, як поламани, захрущали пальці; на очі навернулися сльози — от-от бризнуть...

Чіпка — сам не свій. Зблід на виду, опустив голову, — та нешвидко вже стиха, боязко запитав:

— Що ж тепер, Галю? що?.. Скажи мені... все, все!..

— Шкода... засватана вже я!..

З очей хлинули сльози в неї, облили личко... Закрила вона його рукавом, знову опустила коло вікна на стулець, схилила на руку голову та нерозважно плакала...

Як хто гострий ніж угоротив Чіпці в серце, — так невеличкі ті три слова. Як обухом гамселив у його голову, — так одзивалося в ній гірке ридання Галине... Він хапався за думку, — що тепер робити, — та голова й пам'ять уже не служили йому... Думки рвалися на шматочки; він силівся звести їх до купи, напруг розум... та, здається, й розум його покинув... Нічого не пригадає... Чує тільки, як у голові гуде, шумить, дзвонить; як серце раз по раз тіпається, наче збирається вискочити...

Не знаючи, як, з чого почати, він вхопився за першу думку, насилу вимовив: — Коли ж це?.. як?.. за кого?..

— Тоді ж... того самого дня, як ти пішов... Москаль Сидір zostався у нас, та ввечері попились з батьком, та й...

Та й що батько? — перервав Чіпка.

— Іди, каже... Не вік дівувати... Й мати рають: іди!... Сидір, кажуть, чоловік хороший, тихий...

— А ти — що? — аж кричить Чіпка.

— А я?.. Не любий він мені, — кажу їм...

— Що ж вони?

— Годі, кажуть, усе любого та милого дожидати... І то гидкий, і то негарний, нелюбий... Поживете — полюбитеся...

— Со-баки! — гримнув Чіпка на всю хату. Галя на його гостро глянула.

— Де він живе? — грізно, одрубуючи кожне слово, запитав Чіпка, а в його очах засвітило щось страшне.

— Не знаю...

— Уб'ю... заріжу... задавлю!.. — скочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамовитий, по хаті та скрегочучи зубами.

— Тю-тю!.. тю-тю!.. — одмовляє Галя, підвівши голову. — Що це ти: здурів, чи що?.. Тільки хоч пальцем займи його... то не бачити тобі мене, як свого уха!

Чіпка схаменувся. Опустився на стулець; звисив на груди важку голову.

— Бач... який ти! — каже йому Галя. — Бач, який?! Як же мені за такого йти, коли він так безневинно візьме та й заріже чоловіка?.. Як я за такого піду?.. Прийде така година, що й жінку задавить, кинеться на неї, як скажений!..

— Галочко!.. побійся бога... Що це ти кажеш?.. Щоб я?.. мене заріж... мене задави...

— А Сидора?.. га, Сидора?..

— О-ох!.. Ти не знаєш, Галю, яка мене завійна вхопила... Пече мене... отут пече... мов хто жару насипав... — указує на груди.

Галя мовчала. Замок і Чіпка. Підвівся з місця, став ходити впововж хати та блукав страшними очима по стінах... Зробилося тихо, важко. По задуманому личку видно було, що Галя думала якусь кріпку думку, — та зразу не зважувалась сказати...

Аж ось — загорілися в неї щоки, заіскрили одрадою очі — роздалися, побільшали; відкрилися уста від напору спертого в грудях духу, — аж пашать Галя, як у вогні горить!..

— Знаєш що, Чіпко?.. Може, ще не все пропало... Я скажу матері... може, вона батька вмовить... Тільки ось що...

Чіпка насторожив уха, пильно дивився на Галю.

— Кинь ти життя таке! — скрикнула та аж поблідла.

— Яке?

— Чуже добро грабувати, людей убивати!

— Галочко!.. Ніхто на світі не скаже, щоб я кого вбив... Хіба обороняючись, руки не здержав...

Засовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось.

— Проклятий!.. каторжний!.. — загукала вона на всю хату. — Обороняючись?! від кого обороняючись? Лізеш у чужу хату красти, та хочеш, щоб халяїн не ловив тебе?.. Злодюго!

— А вони?.. вони хіба краці? нажилися з нашої праці, та й панують... А тут... хата валиться: мати стара; сам — копи не заробиш удень... Треба їсти, треба й одягтися... Як же його жити, Галю?.. Та хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо... Пан — наробив нами, жид — надурив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шляху погибати?..

— Чіпка!.. голубе мій! кинь! Не буде щастя, не буде добра... Ти прийдеш уночі з побоїща, ляжеш коло жінки, та тими руками, що недавно людей давили, у крові грілися... будеш жінку пригортати... Тими вустами, що несли тільки лайку та прокльони всьому світу, — станеш їй про своє кохання шептати, будеш цілувати... у-ух!..

Вона затряслася вся, як лист на осичині.

— А жити ж з чого? — назира Чіпка.

— Робити чесно... працювати щиро...

— А товариство?.. А батько?

— Заїдемо у другий край... де б нас ніхто не знав, не відав...

— О-ох, Галю! Не знаю, що буде. Я — отаман... Як почує товариство, що кинув, — не животіть тоді мені. Поклялися ми так один одному...

— Кому ви клялися, душогубці, розбишаки? — кричить, схопившись, Галя. — Кому ви клялися?.. Прокляті!

— Один одному клялися, Галю...

— Чорт чортові клявся!..

Галя зареготалась болісно; божевільний сміх її розкотився на всю хату. Чіпка глянув на неї, замовк, та, як підстрелений, опустився на стулець.

— Ти думаєш, — перегодя трохи, знову почала Галя: — ти думаєш — легко мені дивитися на життя батькове побік з життям добрих людей?.. Бачиш: вони щиро працюють, чесно хліб заробляють, з людьми поводяться... і встають і лягають тихі, спокійні... А тут? Сиди, як у тюрмі, на запорі... Страшно й очей показати між люди... Настане вечір — ціла юрба п'яних людорізів валить у хату... Шушукаються, тихо перемовляються, поки підуть на всю ніч... Вертаються вже перед світом, — та як гробовики, ховаються по горищах, по погребках... переходять чуже, награване добро... Це все, що на мені, — все грабоване! Ти думаєш, не давить воно мене? Мов хто рукою за горло душить, випирає дух з мене... Ти не дивишся, що я весела й жартівлива... То веселить мене лиха моя година!.. Ще день — сяк-так переможеш... А вночі — ляжеш спати, то й привиджується тобі: буцім лізе хто, кричить: «Оддай мій платок!..» — та й тягне за волосся... «Оддай моє намисто!..» та й хапає холодними, як лід, руками за шию... Ти думаєш, легко воно мені носити його, — оце рама?.. легко?!

Та як ухопить зо зла руками шовкову спідницю, так і рознизала од подолу аж до самого стану...

— Галю! Галю!.. — скрикнув Чіпка, хватаючи її за руки. — Не роби цього!

— Геть! пусти!.. пусти!!

Очі в неї, як вугілля, запалали... аж затремтіла вся.

— Ти знаєш — може, та, що цю спідницю носила, лежить тепер під землею, тліє, тільки кров її, марно розлита, встає з землі й лементує до бога... покарати душогуба... А я... я доношую це рамя.. мучуся... беру гріх на себе... За віщо?.. За те, що я — розбишацька дочка?.. Краще б я гола, як мати народила, по полю носилася; як навіжена ганяла по степах широким, — ніж мені у цій тюрмі мучитися, у цьому пеклі скліти!.. У-у, прокляті!.. — Та — хіп! за добре намисто. Намисто пороснуло з шиї додолу.

— Схаменись-бо, Галю! Тебе ж за це битимуть...

— Хай краще вб'ють, ніж чужим добром задушать!..

І знову сіла вона під вікном; підперла голову рукою і задивилася в пусте та німе поле, що геть-геть чорніло та сивіло перед її очима... Ніколи вона не здавалася Чіпці такою хорошою, як тоді... Він перекидав погляд то на розідрану спідницю, то на намисто, що розкотилося по всій хаті... Йому жаль було своєї любові Галі; сумно од такого гіркого життя; а в душу закрадався острах, не було сили — разом його покинути...

Галя недовго мовчала. Поглянула вона на знівеченого її словами Чіпку, що сидів, мов у воду опущений, боявся підвести на неї очі, — і жаль проїняв люб'яче дівочьке серце.

— Чіпко! Любий мій! — каже вона. — Покинь!.. За віщо ж я тебе покохала?.. Покинь, мій голубе!.. Та, підійшовши до його, любо заглядала в вічі.

— Побачу, Галю... Може, покину... Подивлюся... Може... можна буде?

— Ні, покинь! покинь!.. А то я сама задавлю тебе своїми руками... — нестямно белькоче вона, обвивши його шию руками та обдаючи гарячими поцілунками.

— Добре, Галю!.. добре, моя рибонько! — шепче, не стямившись, Чіпка, пригортаючи Галя.

— Ну, а тепер — к бісу — на виступці! — весело загомонила вона. — Незабаром батько з матір'ю буде! Чіпка хотів щось сказати, та Галя не дала.

— Іди, йди! Іди, йди!

Та, вхопивши шапку в одну руку, а за Чіпчину взявшись другою, волокла його з хати.

Нехотя тягся Чіпка. Нічого робити — треба йти!

Провела його Галя за хвіртку; зачинилась і защеппулась.

Поволікся Чіпка від двору тихо, помалу, ледве посилає ногу за ногою... У похилій голові борюкались веселі надії з невимовною тугою. Як здумає

він, що Галя не переможе батька-матері, не вдасться їй їх умовити, то серце його наче хто в жмені здавить; коли ж погадає, як вони поберуться, житимуть у парі, — од серця одійде важкий гніт, і легко-легко воно затіпається... «А як же з ними розв'язатись?.. як їх зрадити?.. присягу поламати?» Од такої думки знову обхопить його сум, знову серце занеє... Отак мінилися його думки: то веселили одрадою, то пекли огнем туги — і знемагав він од натовпу їх. Він уже радніший би їх забути, покинути, — та самі вони лізли, як мара, в його голову... Щоб розірвати їх чим-небудь, він почав обдивлятися навкруги... Нігде ні душечки, ні лялечки. Німе та буре поле розстиалося перед ним і за ним. День випав хмурий, невеселий. Дощу не було; а тільки хмари, як димчаті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце, плавали по високому небі, одна одну доганяючи, одна другу переганяючи, й кидали свою сіру тінь на чорнувату землю... Вітер тяг легенький з полудня... Чіпка підвів голову, радий хоч вітрові, що обвівав його червоний, як калина, вид, прохолоджував гарячу голову... Йому стало немов легше од такої прохолоди; веселіші гадки стали закрадатись у його душу, а журба упряма все-таки не кидала серця... І Чіпка затяг:

Зелений байраче на яр похилився;

Молодий козаче, чого зажурився?..

Спершу тихо, протяжно виливалася пісня, й чутно в ній було тугу невимовну, плач гіркий — задавлений; далі голос усе дужчав, міцнішав, розвертався на всі боки, і, як зимні заводи вітру, розлягався журбою по пустельному полю...

Тільки мені й пари — що очиці карі... — лунала пісня; а поле, мов ще дужче почорніло, аж насупилося...

XXV

Козак — не без щастя, дівка — не без долі

Вернувся Чіпка додому та зараз кинувся по хазіяству, — не заглянув і в хату. Мати тільки бачила, як він овечатам підкладав просяної соломи.

Настав вечір. Мати розпалила піч, наставила вечерю варити. Уже вечеря поспіла, а Чіпка не входив у хату. Мати засунула в жар страву, прийнялась перемивати посудину, підмітати хату. Уже й коло посудини упоралась, і хату підмела, — не йде Чіпка.

— Що це він там так забарився? — промовила Мотря сама до себе та й вийшла погукати.

Гукала-гукала, — не чутно. Увійшла вона в хату, підождала ще трохи, — немає. Материне серце стала розбирати досада.

— Якби знала, не заходжувалася б і коло вечері... Хоч би був у хату наплював, сказав, — чи дома ночуватиме, чи знову повіється на всю ніч... Побила мене лиха година та нещаслива з тими побіганками! Та то ж день у день, ніч у ніч. Мабуть, назнав десь повію всесвітню та й віється...

З досади висунула вона галушки з печі, всипала трохи в миску, сама сіла вечеряти. Настромила одну галушку на спичку; вкусила раз, удруге, — та й удавилася... Сьорбнула ложку щерби, — та й загадалася... Галушка на спичці захолота; щерба у мисці застигла — заволоклася зверху сірою плівкою... Як здумала Мотря знову їсти, то все вже загусло, захолотило. Вона підвелася, поставила вечерю на припічку, обмила ложку й миску, — та й полізла на піч спати... Думки про сина обступили її і не підпускали сну...

А Чіпка тим часом справляв своє діло у Крутому Яру. Там, на півниці в жида, служив Лушня. Чіпка ото прийшов до його та застав Лушню сонного. Прогулявши перед тим цілий день, Лушня надвечір знемігся та, завалившись на соломі в стодолі, захріп мертвецьким сном. Довго Чіпка нудився, поки знайшов його.

— Тимофію! Тимофію! — гукав Чіпка, качаючи Лушню з боку на бік. — Чув? Тимофію!..

Тимофій тільки мукав та гикав. Чіпка довго вовтузився: перекидав його, підводив... Наостанку, розсердившись, штовхнув Лушню під бік ногою. Той скрикнув і розкрив очі.

— Якого ти чортового батька? — гукнув він та, не глядя на Чіпку, знову повалився опукою на соломі.

— Тимофію! — гукає Чіпка, стоячи над ним.

— Чого?

— Устань...

Лушня зиркнув, ледве піднявши вгору верхні вії.

— Це ти, Чіпко? чого ти?..

— Уставай!.. Треба.

— А що там? — повернувшись до Чіпки лицем, пита Лушня.

— Ти не знаєш, де Сидір живе?

— Я й Сидора не знаю... Який це?

— Москаль... Той, що... пам'ятаєш?

— Не знаю!.. — одказав Лушня, чухаючись та зітхаючи.

— Сидора-москаля не знаєш?

— Та самого знаю, та не знаю, де живе.

— Так, може, тут хто з ваших знає?

— Не знаю... — позіхаючи, одказує Лушня. Чіпка зо зла поскріб по-тилицю.

— Тут є в вас на пивниці пушкарі, мабуть, вони знають...

— І того не знаю...

— Що ж ти знаєш? — скрикнув з серцем Чіпка.

— Нічого не знаю, — одказав понуро Лушня й перекинувся на бік.

Чіпка плюнув, вийшов з клуні. Серце його пекла досада... «Піти б до Петра та до Якіма? — подумав він. — Так же не близький світ: треба аж на Побиванку теліпатись...

Він знову вернувся до Лушні.

— Тимофію! та скажи, Христа ради...

— Що ж я тобі скажу?.. І чого йому так припало до того Сидора?!

— Іроде! гаспиде! — закричав Чіпка: — напився, що й язика не повернеш у роті, то йому й байдуже, що тут з тебе жили тягне...

— А-ай, гос-по-ди!.. — позіхаючи, каже Лушня. — Ходімо вже... — та й устає.

Чіпці трохи полегшало. Вийшли вони з клуні, направились до хати, де жили робочі з пивниці.

Клуня стояла оддалеки. Треба було переходити до хати через пустиння. Тут вони стріли метку москалів, котрі йшли до пивниці випити пива. В той час уже добре смеркалося. Вони поздоровкались з москалями і швиденько поминули їх. Коли це — щось ударило Чіпку ззаду по плечі.

— Здоров, Чіпко!

Чіпка оглянувся — Сидір.

— А-а, здоров, Сидоре!

— Кудя ефто вы? — питає Сидір.

— Та тебе шукаємо, — одказав Чіпка.

— Ну, вот і хорошо. Пайдем вместе пива выпьем.

— Ви ж ідіть собі, а я піду спати, — каже, одрізняючись, Лушня.

Чіпка пішов з москалями.

— Сидоре! я до тебе маю діло, — каже Чіпка, коли вже підпили трохи.

— Какое? говори!

— Та... — мнучись, одказує Чіпка: — люди чужі...

— Говори-говори: ото, брат, свои.

— Та хоч і свої, та не можна...

— Ну, поїдем походим. Вьы, братцы, обождите. Я — сичась, — обернувся Сидір до москалів. Вийшли вони удвох з хати, почали ходити по пустоші, кругом пивниці. Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднімався. Було темно й вогко. Чіпка почув, що в його якось страшно затіпалось серце, мов ще ніколи так не билося; у грудях спирало дух, важко було дихати... «Що — як не схоче?» — думав він. Серце в його хололо; він не знав, з якого боку підступити до Сидора.

— Ну, что ж ты? — не видержав Сидір.

— Та бач, Сидоре... Я чув — ти женишся...

— Да. А что?

— Та, кажуть, либонь молода не хоче...

— Как, не хочет?.. Да что молода, коли отец с матерью слово дали!..

Что же ей еще?

— Та воно, бач, нічого... Яке тільки ваше життя буде?.. Не з ними ж тобі жити, а з жінкою.

— А коли не будет слухаться — ефто на што? — і показав кулака.

Чіпку пройняв наскрізь страх і холод.

— Сидоре!.. не губи души!.. бовкнув Чіпка зопалу, та й сам схаменувся, —та було вже пізно.

— Какой души? — питає здивований Сидір.

«Виручай, милый боже!» — подумав Чіпка — і голосно промовив:

— Вона тебе не кохає... Ми з нею давно знаємось, та...

— Может быть, хочешь, чтобы я уступил тебе? — перебив його Сидір. — Не, брат: не бывать ефтому!

— Ти, як москаль, брате-Сидоре, всюди вештаєшся, всюди ходиш з полком, — ти собі знайдеш десь кращу...

— Да что ты, брат? Ведь я издержался... Четвертную фельдфебелю дал, пятидесятирублевку ротному, чтобы только позволил; да еще поупок сделал рублев на пятьдесят...

— Я тобі, коли хоч, удвоє верну...

— Да как же, братец? Ведь меня спросят: почему не женился? тогда что?

— Скажи, що розійшлися... Молода недужа, або що... Уваж, Сидоре! Прошу тебе: уваж!.. зараз і гроші дам.

— Да ано, брат, так... Только — как же быть-то?.. ты разве с нею — таво?

— Та, кажу ж тобі, ми з нею давно покохалися... Вона мені й сказала: як віддадуть за тебе, — сама на себе руки наложе...

— Ишь-ты!!.. еще отвечать придется...

— Егеж... не губи, Сидоре, душі!.. Я знаю: ти чоловік добрий...

— А что же я ему-то скажу, отцу?

— Сплети що... Скажеш: походу дожидають... через те й не дозволено. А я вже, брате, вдобавок замогоричу хоч і всю вашу роту... щоб мовчали...

— Нешто так?.. Пожалуй... — роздумуючи, згоджується Сидір.

Чіпка так і повис йому на в'язи:

— Сидоре! братику!.. гуляй же тепер! гуляй!.. Ходім, зараз гроші дам.

Вернулись вони в пивницю, розквиталися. Чіпка напоїв Сидора й москалів, що з ними прийшли, та на radoщах і сам так лизнув, що насили виліз з хати. Одначе подумав: чи йти додому, чи тут спати?.. Так доплівся до клуні, де Лушня спав. «Ні, щоб мати не лаяла, тут засну», — подумав, уступивши в клуню. Незабаром він захріп коло Лушні, як за-давлений...

Ніч була сира, холодна. Туман важкою парою вривався попід дверима в клуню; холодив гаряче тіло, добирався до кісток... Чіпка прокинувся, здригнув... Прокинувся й Лушня. Розказав йому Чіпка, яким побитом забрався сюди спати. Надворі стало сіріти. Крізь щілини пробивався білувастий край схід-сонця. Чіпка встав та невмитий, нерозчесаний, по-брався прямо в Піски.

Уже розвиднялось, як він вернувся додому. Ще здалека побачив: блищав огонь у вікні його хати. «Мабуть, мати пряде», — подумав він та й став добиватись у двері. Двері були засунені. Він підійшов під вікно, постукав.

— Хто там? — окликнулась мати зсередини.

— Це я, мамо! Відчиніть!

— Сину, сину! — почала виговорювати Мотря, впускаючи в хату. — Доки ти будеш волочитись щоночі?.. Чи не за старе, бува, знову прийняв-ся?.. Та то ж — щоночі! Як вечір настане, так і знявся, й пішов... А он — всюди такі чутки ходять... Ще на тебе, чого доброго, скажуть...

Чіпці хоч і гірка була материна догана, та недавня радість тихомирила його серце.

— Не журіться, мамо! — з усміхом одказує він: — Ось, незабаром, як бог pomoже, не буду й з хати виходити...

— Видно й по тобі! Хіба б, може, жінка чи не вдержала; а вже матері не послушаєш...

— Та, може, й жінка...

Мати вперше почула таку річ від сина. І здивувала вона її, і зрадувала. Одначе Мотря не сказала на це нічого. Вона тільки суворо глянула на сина та й знову сіла за гребінь.

Чіпка, запаливши люльку, вийшов до скотини довідатись, — та проблукав — уже геть сонце підбилося... А там — і майнув на хутір до Гудзя.

Галя тим часом сама не дрімала. Як тільки вернулися старі додому, вона кинулась до матері й стала її сльозами благати, щоб не губили її краси, сили, здоров'я в московських походах та переходах, на чужій стороні, далеко від роду, з нелюбим москалем...

Мати — як мати. Вона пройнялась жалем рідної дитини, заглянувшись на її сльози, благання, — сказала про все Максимові. Максим хоч і хотів би мати зятем Сидора, ще такого молодого, а вже унтер-офіцера, та, пригадавши своє гірке московське життя, непосидяче та невільне, сам згоджувався з дочкою... Взяли його смутні думки. Він цілу ніч не спав, усе думав.

На ранок радиться з Явдохою: як би від Сидора відскіпатись? Коли й Сидір якраз настиг на ту раду. Довго він терся та м'явся, поки зважився сказати про своє лихо... Як став він журливо виводити, що я б, мов, боже, який радий, — та поход усе стратив!.. Старі слухали та жалкували на ту лиху причину, а самі нишком раділи. Найбільше ж раділа Галя, слухаючи такі речі з своєї хатини.

Вирядивши Сидора, батьки поїхали чогось у Гетьманське. Галя зосталася одна дома. Вона була весела, рада, з радощів сама не знала, що робити, з ким ними поділитися. Убравшись у найкраще убрання, вона бігала по хатах, співала веселих пісень; далі здумала про обід, розпалила піч, наставила страву; знову співала, бігала, виглядала в вікна: чи не йде, бува. Чіпка?

Чіпка не йшов. Марно вона трудила очі, виглядаючи його. Іноді чорна пляма серед поля здавалася їй ним; вона кидала піч і, не пам'ятаючи сама себе від радості, вибігала аж за хвіртку стрівати його... Розглядивши оману, верталася вона в хату з жалем у серці, з сльозами на очах. «Він, мабуть, мене не любить, що не йде... Якби він любив мене, то не йшов би — летів... А він?.. дурить... з ума зводить!» Такі думки мутили її голову, ображали серце, Галя починала плакати.

На той саме плач нахопився Чіпка. Як вона кинулась до його, як привітала! Де ділися й сльози, і смуток: очі горіли коханням, одрадою, вид

осіяв, як сонячний ранок весняного дня. І що за радісний був день той, що за люба розмова!..

— Так ти покинеш?.. покинеш, мій голубе, таке життя?.. — допитувалась вона Чіпки, заглядаючи йому в вічі.

Чіпка мовчав. Любувався веселим голосом Галі, налитими радістю очима. Вона ж не переставала щебетати перед ним, як та ластівочка.

— Та як ми заживемо з тобою! які порядки заведемо!.. Зранку — ти будеш хазайнувати коло худоби, а я — в господі... Адже ти будеш кохатись у скотині? Я не люблю коней... воли кращі... Воли такі смирні, тихі... А корова щоб мені безпремінно була! Чуєш? Я й не піду за тебе, як тільки корови не купиш... та щоб з телятком!.. Що я, пак, казала? От уже й забула... Бач! Так ото ранком ми будемо поратися; потім пообідаємо, спочинемо; потім уп'ять ти що-небудь зробиш, поки вечір; а ввечері я вечерю зварю... Уже таких м'яких та пухких галушок зварю, що губами можна буде їсти... І все в нас буде тихо, мирно — ні лайки, ні сварки ніколи... Ти не будеш лаятись?

Чіпка осміхнувся.

— Чого ти смієшся? Ти, мабуть, будеш битись? А я, дурна, питаю, чи будеш лаятись... Гляди мені: тільки будеш битись або лаятись, — то я тебе покину...

— Та годі тобі, Галю, об цьому й думати! Як можна таку зозулечку лаяти або бити? Ти, як те сонечко, закрасиш мою смутну хату, розвеселиш матір...

— Ба! У тебе й мати є? А я й забула...

Брови у Галі на хвилину здвинулись, буцім від тяжкої думки. Одначе швидко та думка промелькнула: Галя знову веселенько зацокотала.

— А твоя мати — стара?

— Ні, не дуже. Лихо тільки її зостаріло та нужда молодого віку...

— А я. Чіпко, не знаю, що то таке лихо та нужда... Росла я в доволлі, не знаю того нічого. Хіба, може, ще моє від мене не втече, наздожене мене... Ні, я не хочу!.. Чув, Чіпко? Не хочу я ні нужди, ні лиха... Хай йому дур, хай йому пек!.. Не хочу!.. От тільки що: чи твоя мати сердита? чи не буде вона мене лаяти?..

— Ні, Галю... Ніколи сього не буде, щоб хто сказав тобі й слово на криво, — не тільки налаяв... та ти така, що мати моя, як побачить тебе, то більше вподоба, ніж мене.

— Яка ж я? — прядучи веселими очима, допитувалась вона.

— Така... — жартував Чіпка.

— Яка — така?

Чіпка кинувся її обнімати...

— Гляди ж мені! гляди! Тільки одуриш... — і сварилася на його своїм маленьким білим пальчиком.

Довго ще вони любувалися та милувалися. Потім — обідали. По обіді радились, як сказати батькам. Та вже надвечір Чіпка пішов додому.

Мати стріла його надворі з серцем.

— Де ти ходиш? де ти бродиш цілий день? На кого ти покинув ту худобу дома? на мене, стару?.. Господи, твоя воля!.. то бувало хоч удень дома; а тепер — понудиться до обіду, а там і скрився плечима й очима... Навіщо ж ти накохав того скоту, коли не хочеш сам глядіти?..

— Не візьме його, мамо, біс! — весело одмовляв Чіпка.

— Та й тебе б не взяв, коли б навідався хоч у полудень... Коли скотини не шкода, то хоч би матір пошкодував, що в таку негоду гибіє надворі...

— Підождіть, мамо: ось як візьму собі жінку, — заживете тоді, як у бога за дверима.

— Тоді-то те й буде! — страчуючи гнів, журливо вимовляє Мотря, увіходячи в хату. За нею й Чіпка увійшов.

«Що це він мені все плеще: жінку та й жінку? І вчора — жінку, і сьогодні — жінку... може, й справді надумався...» І хочеться їй випитати його. Через це вона, осівшись у хаті, знову заводить розмову.

— Невістку, кажеш, візьмеш, сину... тоді заживу, як у бога за дверима? Так воно, мабуть, і буде! Може, невістку візьмеш таку, що свекрусі й сорочки не випере...

— Та, може, сама таки й не буде прати, — одмовляє Чіпка.

— А хто ж? — аж з ляком спитала Мотря.

— Наймичка.

— Яку ж ти там грапиню задумав брати, що ще й наймички до неї треба?

— Грапиню, мамо, — усміхаючись, каже Чіпка.

— Не високо лишень несися, сину, а то як прийдеться падати...

— Нічого, мамо, високо нестися: я візьму жінку, яку мені треба.

— Та що це ти — смієшся з матері, чи що? Чи справді знайшов собі пару?..

— Знайшов.

— Кого ж ти вподобав? Чи не Мотрю, бува, Шрамченкову?.. То — багачка, то гордовита, сину. Не раю я тобі її брати... Та своїм багатством щодня тобі очі вибиватиме...

— Ні, мамо, не Мотрю, а Галю.

— Яку Галю?

— Знаєте, мамо, москаля Гудзя?

— Того, що на хуторі?

— Того самого.

— То що?

— Дочку його, мамо...

Мотря задумалась. Смуток заслав її погляд.

— Не знаю я, моя дитино, тієї дівчини... Хто його зна, що воно за люди, ті москалі... Знаю тільки, що замолоду він те тільки й робив, що пив, та гуляв, та волочився. А як оддав батько в москалі, то про його й слух запав... Вернувся жонатим і багатим... Жінка його, либонь, не з наших: здалека відкільсь він вивіз її. Чи не така, бува, й дочка?

— Ні, мамо, дочка й трохи не схожа на матір...

— О-ох сину, сину! Хто його знає... У чужу душу, кажуть, не влізеш, — що там в ній заводиться. Може, вона з виду й добра здається, то ще поки дівкою... Кожна дівка, поки не вийшла заміж, то й добра; а як зв'язала руки, то зараз і почне витребенькувати... І те не так, і друге не по ній!.. А ще ж як багачка!.. Про мене, коли б ти, сину, оженився й на Олені Педьківні... Дівка тиха, робоча... Знаю добре, що була б тобі жінка, а мені невістка... А коли вже й Гудзівну сподобав, то щастя боже!.. Звісно — не мені з нею жити, а тобі, моя дитино, вік вікувати... Мій уже вік недовгий, швидко вмру, все покину... Тобі жити з нею, а не мені... Тільки воно й на тім світі легше було б лежати, коли б я знала, що ти будеш щасливий, мій сину! А то, як у вас тут буде щодня гризня та сварка, то яково там і мені лежатиметься? І мої кістки струснуть під землею...

— Ні, мамо, Галя буде жінка якраз по мені. Я вже її давно знаю...

— Коли по тобі, то хай тебе, сину, господь на все добре благословляє! Я не забороняю. Не жалкуй тільки, дитино моя, на матір, як — не приведи, господи! — прийдеться вік калатати... Знаєш багачок? Вони всі здатні на докори... А немає, сину, тяжчої докори, як докора багачки про твої злидні... Злидні — та чесно нажити! А то — навезе від батька-матері дрантя та ганчір'я всякого, та й не руш ти його... Вона тобі щодня буде вичитувати

та висукувати: то те пропало, то те згайнували... Нема гірше, сину, як до-
кора багачки!.. Через те я й не раяла б тобі багачки брати. Бери ти, сину,
рівню собі, то й усе буде в нас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей
твоїми злиднями, ні ти їй не докорятимеш нічим, — бачив, на що брав!
Та як я вже прожила на світі та побачила людей, то скажу тобі, що з убо-
гих і хазяйки кращі бувають... Нужда та злидні навчають і свого берегти
і чужого глядіти. А коли воно виросте у розкошах та при наймичках, то
йому все ні по чому: так усе й гайнуватиме!

— Не така, мамо, Галя. Нічого вам турбуватися. Хоч вона й багачка,
а все сама коло всього... Всьому знає лад дати. А що вона має лишне там,
то то ще краще. Буде об віщо на перший раз руки зачепити та й повести
гаразденько хазяйство... Навіщо ж мені дано голову й руки?.. Не клопо-
чїться, мамо: все гаразд буде! А коли б ви знали її або хоч бачили, — зараз
би — так уподобали, що сказали б: не бери, сину, другої жінки, — бери
Галю Гудзівну!

— Не дивись, сину, на образ, а дивись, яка вона до тебе є! Іноді й урод-
лива, та лиха година... Своєї долі не вгадаєш.

— Отже, коли хочте, моя доля з нею виростала...

— То й боже благослови, сину, коли так! Шукай старостів та й шли,
якщо віддадуть...

Того ж самого вечора побіг Чіпка до Грицька.

— Грицьку, братику! Чого це я прийшов до тебе?

— Кажі.

— Прийшов прохати тебе у старости.

— Хіба женитися задумав? — умішлася Христя.

— Егеж. Оце думаю: ожениюся раз та й закаюся! — жартує Чіпка.

— Кого ж думка брати? — пита Грицько.

А Христя аж уха наставила.

— Тоді побачиш... Кажі: чи підеш?

— Та бог же його знає. Може, ти мене заведеш у такий двір, що й ко-
ляки скуштую...

Усі засміялися.

— Та в такий же то й думка завести, — жартує Чіпка, — бо однак тобі
ніхто боків не мене... Христі б, як жінці, годилося... Та що ж, коли вона така
добра вдалася, що ніколи й слова насторч не скаже!

— Та годі вже тобі жартувати. Кажі справді: кого задумав брати? —
допитується Христя.

- А хочеться знати? хочеться?
- Авжеж, хочеться...
- Ну, хай же кортить, коли хочеться...
- Ну-бо, кажи, а то й Грицька у старости не пуцу.
- Та я й сам не піду, коли не скаже.
- Нічого вже з вами робити, — каже Чіпка: — треба признатися...

Знаєте Гудзівну?

- Яку? Одарку? — питає Христя.
- Ні, Галю.
- Яку це? — питає Грицько, роздумуючи.
- Москалеву дочку... того москаля, що на хуторі живе.
- Не знаю, — одмовляє з протягом Христя. — От, дивись: і потеліпався ж на хутір шукати, буцім у селі дівчат трохи!.. І чого його туди понесло?! — Понесло... — усміхаючись, каже Чіпка. — Так кажи, Грицьку, чи підеш?

- На коли?
- На ту суботу, — гулящий день буде.
- На суботу — можна.
- Гляди ж, Грицьку! А поки що — прощайте. Ще треба в одно місце бігти...

Чіпка пішов, а Грицько з Христею завели розмову про його.

— От, дивись, Христе: таки будуть люди з цього Чіпки! Оце одружаться, а жонатому, звісно, вже не те, що парубкові.

— Хіба його не видно й спершу було, що він чоловік путящий? Чи до роботи, чи до майстерства — до всього вдався.

— А пив же та волочився як?! — згадав Грицько.

— Молодий був, дурний, а постаршав — за розум узявся, — одказує Христя.

— От тепер і старій Мотрі таки спочинок буде, а то сердешна мати не знала спокою ні вдень, ні вночі...

— Бозна ще яка невістка буде...

— Та що невістка? Хай яка там вона собі не буде, а він, як син, повинен не дати в образу рідної матері.

— Та бувають, Грицьку, такі, що ти їй хоч кіл на голові теши, а вона — як тієї, та й тієї...

— Ну, в мене б вона не тієї заспівала.

— То ж то у тебе.

— А що ж? Цебто попустити, щоб чорт батька зна що моєю рідною матір'ю верховодило? Ні, мабуть би, прикусила вона язик, зціпивши зуби!

— Що ж, якби оце в тебе й справді мати була, то це б і мені так було?

— Так ти ж, Христе, не така... Я знаю, що ти б і матері моєї догодила б, як мені...

— То ще яка б була мати.

— Та ти усякій матері догодиш. А Чіпчина мати чим не поважна людина?

— Та я за бабу Мотрю нічого й не кажу. Спасибі їй, вона така добра до нас, немов рідна. Я кажу за других. Он, у Василенка: на віщо невістку перевела? Як ішла — як калина була та гладка, як піч, а тепер — як з хреста знята! Он-то які бувають свекрухи... Такій сам чорт не вгодить, не тільки невістка.

Отак вони довго балакали. Слово за слово чіплялося; одна думка на-низувалась на другу — то заходячи на людей, то звертаючи на Чіпку.

— Ти ж мені розкажеш, яка там молода, — вже лягаючи спати, каже до чоловіка Христя. — І де він її видрав!!

— Та вже ж побачимо, що там за цяця така, то й розкажу, — одмовив Грицько, і собі вкладаючись.

Рано звечора погасили світло син з матір'ю. Рано звечора вони полягали спати, натомлені денними пригодами. Оже сон не йшов обом їм на думку.

Йому знай привиджувалась Галя, весела, як ясочка, — як вона буде бігати по хаті та порядкувати... Тільки шкода: хата тісна; треба нову ставити, — промигнуло в думці й викликало цілий рій... Йому вже ввижається, що він розвалив оцю хату, а заложив нову, з світлицею, з хатиною, з великими вікнами... «У хатині ми будемо жити, — радиться він з Гаєю, — мати, мабуть, не злазитиме з печі; а світлиця — чужого чоловіка прийняти... Добре, Галя?» Галя засилає йому погляд згоди... Пересновуються його думки з її думками; викликають усмішку, радість... Добра надія пестить його серце. Чіпка забуває давнє життя, забуває все, що було — минуло: на легеньких крилах прудкої думки несеться він уперед, далі... у рай тихого щастя...

Мотря думала теж про Гаю. Тільки не веселі, а смутні думки обхопили материну голову. «Господь. його знає... — думала вона. — Хоч би я її бачила коли, хоч би чула її мову, голос... Може, там така, що й не приступ; а може, з тих, що аби зав'язати світ парубкові, а то й кине — другого знайде... Між

багатирками і такі часом бувають... Звісно— з жиру! Виросте в розкоші та в достатках; само ніколи не гнуло свого стану, не кололо білих рук об колючу стерню, — все те наймички... А тут побачить, що все те треба своїми ручками та пучками... візьме та й кине... Хіба тепер як на світі стало?!»

Від таких думок та гадок сердешна мати знай перекочувалась з боку на бік та важко зітхала.

— Ви не спите, мамо?

— Ні, сину.

— Чому ж ви не спите?

— Та так... усе думки такі лізуть у голову...

— Не журіться, мамо!

XXVI

На своїм добрі

У суботу заслав Чіпка старостів до Максима. У неділю були оглядини в Чіпки. Максим не забував старосвітського звичаю: поїхав сам і вблагав Явдоху поїхати на оглядини.

Максим знав, за кого віддавав дочку. Не дуже дерла йому очі вбога Чіпчина хата й старенька, бідно зодягнена мати. Не так на те Явдоха глянула: не так воно вразило її горду пиху. Про самого Чіпку — гріх слово сказати! Та його хата низенька й тісна, його мати згорблена, стара, висушена гіркою нуждою та лихом, розкопирсали хижу, падку на розкоші та на прибуток натуру Явдошину.

Як вернулися з оглядин, вона накинулась мокрим рядном на чоловіка. Максим, добре знаючи її натуру гарячу, воркотливу, вийшов з хати та нарошне довго копирсався коло хазяйства. Тоді Явдоха прискіпалась до Галі:

— Ну, так! придбаєш, дочко, свекруху на весь світ... Господи! На ній і обличчя людського не знать... Від злості аж скривилася; висухла, як суха тараня...

— Та то, може, вона вам, мамо, так на перший погляд здалася, — одказує Галя.

Так куди!.. Кинулась Явдоха в жаль та сльози.

— Якби знала, моя дитино, таку лиху годину, якби знала, що таке в його застану: краще б тебе довіку з непокритою косою водила, ніж таке бачити!..

Не вподобала й Мотря Явдохи. Вона здалася їй гордою, бундючною, недоступною... «Пані... пані! — шептала Мотря. — І чого встрияв сюди Чіпка?..

Уже яка мати, така й дочка: яблучко від яблуньки недалеко одкотиться... Утопить він свою голову, та й мою разом. Чує й віщує моє серце...»

Обидві матері були такі, що хоч би й назад, — та вже нічого робити: діло прилюдно було зроблено.

На другу неділю молодих повінчали.

На radoщах Максим таке весілля справив, що ще ніхто ніколи й не зазнає. Цілий тиждень музики грали, ноги не спочивали; варена та запікана річкою лилася, а що вже простої, то хоч купайся... Людей найшло видимо-невидимо: і прості, й москалі, й Сидір там між ними; і старшина з писарем, засідателі з своїми далекими родичами-полупанками... Сказано: нігде пальця просунути ні в хаті, ні надворі. Максим, либонь, ще й станового дожидав, та становий чомусь не приїхав.

Грицько, підстароста, дивувався тому багатству, що так ні ждано, ні гадано, приплило Чіпці. Його аж заздрість розбирала. Дивувалися й завидували Чіпці люди не менше Грицька. «І як-таки за такого ланця та вийшла така багачка, як Галя?» Старі діди та баби все те собі на умі мали, а молодіці нишком поміж себе рахували, що воно таки щось непевне: видно, чортяка й тут якогось гедзика вкинув! Та, дивлячись на Галю, що сиділа коло Чіпки, як макова квітка, знай перешіптувались та хитали головами, моргали бровами... А чоловіки тим часом од Максима по повній випивали та примовляли: «Дай же, боже, щоб наші молоді живі та здорові були, — у щасті кохалися, у розкоші купалися, до самого віку нічого лихого не знали!» — Щоб знай багатіли та спереду горбатіли! — додав староста Яків Кабанець, такий удатний до тих приказок. Бесіда залилася нестямним сміхом та реготом, а жінки, жартуючи, давай штовхати старосту кулаками межі плечі, примовляючи: «О, щоб тебе!.. щоб тебе!» А староста, незважаючи на духопелики, ухопив вареника в зуби, розіпхав танцюристу молодіж, крикнув: «Грай, музику!» та й пішов навприсядки — аж земля загула. Музика різала, пиляла — аж струни лопались; скрипки вгиналися; бубен, як грім серед літа, бухтів; мідяні тарілки бряжчали та цокали, немов сто пар циганських коней з бобончиками та дзвониками перло селом...

Гуляли-гуляли на хуторі та так цілою юрбою переїхали в Піски до Чіпки.

Тут Мотря вперше побачила свою невістку. У парі з сином вона кланялася їй низько, до ніг, подаючи дорогі подарунки... Мотря глянула на невістку — і чорні думки зникли, зразу збігли з сумного обличчя. Як про-

мінь ясного сонечка, пробившись між зелену густу листву, в затишку та в холодочку, горить і звеселяє гущавину, — так іскорка одради зажеврїла в старих Мотриних очах, розлилася радістю по всьому сухому виду! Мотря кинулась обнімати невістку, як рідну дитину, а, цілуючи її, плакала. Галя собі обнімала Мотрю, як матір, цілувала її зашкарублі, сухі щоки, руки... Далі Мотря обнімала сина і теж плакала. Потім того цілувалася з сватами і трохи не з усіма людьми, що наїхали й найшли до неї в двір. З радості стара як оп'яніла, їй вперше на віку довелося побачити таку повагу до себе від людей. Вона не знала, як їх дякувати, чим їх вітати. Ось заграли музики; заспівали свашки; поклонилися молоді — і пішли в хату... Піднялися знову гулянки та танці. Максим з Явдохою в парі пішли викрутасом та вихилясом, а за ними й Мотря тупала своїми старими ногами...

Як вихор, як буря страшенна мчитьсь, трощить і ломить усе по своєму слїду, так весілля промчалось Чіпчиним двором і наробило нетрохи шкоди у господарстві. Тини повалені й поламані; ворота побиті лежали серед двору; вікна без шибок чорніли дірками, дивлячись на вулицю. Так як після бурі, дощу та граду ясно сонечко ще мов привітніше сяє, ще дужче гріє та обливає своїм теплом та світлом ті руїни, що наробила буря, — так Галя рожевіла з двору своїм рум'яним личком і веселила все своїм добрим поглядом...

А Чіпка вже правився коло шкоди. Там тин підняв та набив, нові ворота приробив; там другу яку шкоду полагодив; кликнув скляра — вікна повставляв... Через тиждень не знать було розруйнованого двору: все стояло на своїм місці, як йому й слід було, тільки ще мов краще, доладніше виглядало.

Багато добра всякого та худоби навезла Галя з собою: вісім паровиць везли її посаг у Піски. Мотря як стрїла все, то аж злякалася. У неї ніколи нічого того і в думці не було, а тут — як сніг на голову! Вона не знала, де його поставити, куди подівати. Що нужніше, розмістила в хаті; друге — поставила в сїнях, а ще нетрохи й зосталося. Галя просила Явдоху взяти до себе в хутір. Максим подарував Чіпці тройк добрих коней. Так і Чіпка просив тестя подержати у себе до весни. Максим та Явдоха, дивлячись на таку тісноту, раяли молодим переїхати на зиму жити в хутір, — та ні Чіпка, ні Галя не згодились. Старі поїхали назад, а молоді зостались на своїм господарстві. Доля прикрила їх своїм затишним крилом.

Гарно, весело тепер у їх хаті. Сама хата — наче побільшала, роздалася, повеселїшала. Стіни Галя вбрала шпалерами, пообвішувала вишиваними

рушниками. З божничка виглядали дорогі образи з-за лісу васильків, м'яти, ласкавиці, гвоздиків та мов усміхалися, дивлячись на хату. Перед образами гойдалися на ниточках роблені голуби. Крила у них сизі, груди червоні, хвостики чорні, носики — немов з тіла — біло-рум'яні, а очі з червоного намиста світили на всю хату, коли вдаряв у них сонячний промінь або стяжка од світла. Голуби ті були навдивовижу кожному, хто тільки бачив їх. Розчепірівши крила й попригинавши ніжки, вони безперестанку гойдалися, немов живі та зачаровані... Піч Галя розмалювала синіми квітками по білому; лави вишарувала — чисті та білі, а піл, як з воску, чистий. Де тільки рука її доторкалася, або де око зирнуло, — все те з хмурого, сумного, прояснялося, біліло, ніби всміхалося.

Коло свекрухи Галя, як коло рідної матері, ходить; годить їй у всячині. Нашила їй очіпків, платків надарувала, сорочок надавала. Не світило тепер дрантя та рам'я на старих плечах; воно пішло на ганчірки, а Мотря у всьому новому ходила. Були тепер у неї й чоботи добрі чорноголовці, плахти й дерги дорогі, хоч і старечі, й сукня біла, як сніг, і кожушанка, крита демикотоном, про зиму... Защитена тепер Мотря від голоду, від холоду; заспокоєна в роботі. Галя сама коло хазяйства ходила: коло корів та овечат і біля печі — всюди сама: Мотрі й не підпускала.

— Ви, — каже, — мамо, на своєму віку нетрохи здоров'я втрапили, сили збавили, спочиньте ж хоч на старість. Хай я, молода, тепер буду працювати, а вам треба спочивати на щось інше!

— І вже, дочко! — одказує Мотря, — не зажалієш батька в наймах, так і мене... Коли замолоду ніхто не жалував, то на старість — і того більше. Привикне, кажуть, собака за возом бігти, то й за саньми побіжить! Я звикла замолоду робити — і тепер не влежу, хоч часом кістки болять, як переламані, в грудях холоне та ние...

Та й сяде Мотря на гребінь за вовну, та й пряде помалу.

А коло Чіпки Галя не знає вже, як і припадає, чим йому догоджає. У сорочках усі груди повишивала, квітками унизала, каптани пообшивала шнурками. Тільки й робить, що, вправившись коло печі та худоби, копірсається та вигадує зразки всякі.

— Дивіться, мамо: чи так гарно буде? — питає вона свекрухи, показуючи шитво.

— Та гарно, моя дитино, — одказує Мотря радо.

— Мені здається, якби ще сюди вкинути синього, а сюди — зеленого, то тоді б саме добре було.

— Нащо ти, дочко, над тим своєю головою морочиш та очі збавляєш? Помережила б там як-небудь та й годі! Адже ж ходив до сього не тільки в шитих, а часом у таких, що руб руба позиває... Та й байдуже було!

— Яка ж я, мамо, буду добра жінка, коли сорочки своєму чоловікові не вишию? Я б йому, які найкращі зразки є, усі б, здається, вимережила... Та горенько — не знаю всіх!

— Спасибі тобі, дочко, за твою ласку, як до його, так і до мене! Як ти ввійшла до нас, то мов праведне сонце вступило в хату, немов нам очі розв'язала, світ повила рожевим квітом... А якби знала, як то спершу було? Як ні хліба, ні одежини... та треба щодня на роботу йти... А він ще малий був — і його іноді з собою несеш. А коли кинеш дома, хоч і на бабу — царство небесне! — то за думками світа білого не бачиш... Чи не сталося що йому? чи не наробив чого він?.. Настане вечір, — як бога, мов віками дожидаєш його, та, кинувши працю, стрілою додому поспішаєш. Добігаєш, бачиш — він грається коло хати... Слава тобі, господи, що щасливо все!.. Або зимою... застукують тріскучі морози, зніметься завірюха, хуртовина... ані одітися, ані обутися!.. А тут у хаті — хоч вовків гони... й топлива кат має... Ох! випила й я за свій вік гірку, та ще й повну!... А тепер, дяка господеві, хоч на старість заспокоєна... Може, пошле господь і вмерти в такому спокої... Буду за тебе, моя дитино, з того світа молитви слати, щоб вам, мої рідні, щасливо вік звікувати та своїх діток до розуму довести...

Галя слуха-слуха таку сумну приповідку про таке гірке та злиденне життя, — та аж страх її візьме... Вона не тільки нічого того не бачила й не зазнала, а навіть ніколи й не думала... Жаль давив її серце за свекруху... «Недаром вона така стара, слаба, виморена, висушена!» — думала Галя.

— Ви мені, як рідна мати! — обертається вона а щирим серцем до свекрухи, — скільки-то ви горя на своїм віку звідали!.. Чи то ж то й Чіпка все те терпів, мамо!

— Авжеж, дочко! Його оцими руками й виносила й вигодувала... і він дізнав, почім ківш лиха!

— Через те ж він і смутний такий; того й нерадісний завжди... От я: зросла в доволлі та в розкоші, нічого того не знала... завжди весела, співоча...

— Дай, господи, співати, не дай тільки плакати! — одказує радо Мотря. І не налюбуюється й не навтішається невісткою.

Тільки іноді, темної ночі, коли буря надворі виє та плаче у димарі, як сова, квилить та стогне, у вікна стукаючи кім'ями снігу, мов пізній подорожній; коли все спить під заводи лихої години, — тільки старим людям не спиться — ворочаються вони з боку на бік, стогнучи та охаючи, — болять у них старі кості, натружені замолоду непосильною працею, а сумні думки, як чорна галич, окривають старечі голови, — тільки в таку добу закрадався сум у Мотрину душу і, як у жмені, зжимав гірким життям поточене серце...

«Що воно за знак? — думала вона. — Така багачка, вродлива, а покохала такого убогого?.. Хай і покохала—молода кров шпарка, серце гаряче: западе дівці парубок в око, — не встережеться, як і покохає... Та куди ж батько та мати дивилися?.. А тут батько й мати не сперечалися... Мабуть, шкода стало дитини, як вона з кохання побивається... Та хіба трохи без кохання береться?.. Рідні заборонять, коли спізнається з нерівнею... А тут і рідні нічого... Правда, Чіпка мій моторний, удатний, золоті в його руки й голова неабияка... То що ж? все ж таки нерівня!.. Перші, кажуть, любощі — дурниця... А прохолоне серце, підуть докори та перекори: ланець, голодранець!.. А може, вона не така... Здається, Галя добра... От же мене й не кохає, а як жалує? Ох, боже, боже! пошли їм щастя, господи! Мені що, старій? аби вони не нарікали на долю... Я умру; їм жити... хоч би ж хоч умерти спокійно!»

Отакі думки, як легенькі хмари серед ясного дня, перепливали в голові старої матері. Оже, як там: сонце тепле та ясне, — підплили хмарки вгору, пройняв їх гарячий його світ, побілів їх, розтопив, повінув теплий вітрець, розвіяв... Так і тут: доля світила, та гріла, й не давала простору та волі смутній думці кинути темну тінь на їх щастя... Мотря більше раділа, ніж журилася, й весело поглядала на дітей, як вони голубились.

А вони справді — як ті голуби: де одно, там і друге. Чи він робить що, а в неї вільна хвилина, — аж вона коло його: коли не помагає, піддержує що, то так стоїть та дивиться; чи вона робить, — він з рук хапає, щоб їй легше було.

— Галю! найми наймичку, — каже він, дивлячись, як вона втомилася коло печі, золінники вергаючи. — Невже все те тобі своїми руками ворочати? Ти й коло корови, і коло печі, й коло шитва, — та все одна, все сама.

— Наймичку? — питає, здивувавшись, Галя. — Навіщо? Щоб вона своїми нечистими руками тобі страву готувала? Хай їй!

— Пожалкуй себе, Галю, свого здоров'я...

— А що моє здоров'я? Хіба ще не викохала та не виростила, в матері гуляючи? Задля тебе, мій голубе, хоч і руки натруджу, то не шкода. Ти замолоду натерпівся всього, — поживи хоч зо мною в доволлі... І яке воно тобі те щастя здасться, коли до всього я сама своїх рук не доложу, не поклопочуся біля всячини... Ні, не треба... Не хочу я наймички!

Чіпка слухав ту любу мову жінчину, а серце його проймала радість щастя...

— Доле моя! щастя мое! — пригортаючи міцно до себе Галю, шептав він увечері. — Ти ж мені радість у двір принесла; ти з моїх очей полуду зняла, що їх цілий мій вік закривала!.. Кругом мене кривда облягала, неправда обступала, як важкий камінь, давила вона мої плечі, груди... опускалися в мене дужі руки, закривалися очі... я не знав нічого, не бачив, куди мені вилізти з того гніту, як його вискочити... Ти — як зірочка зійшла над моєю задуреною головою — і освітила мені темну стежку, мій неутертий шлях!..

— Галю! — трохи згодом, не швидко, ніби роздумуючи, обізвався голосно Чіпка. — Коли б усі люди були такі щасливі, як ми з тобою, тоді б нам ще краще жилося, ще веселіше!

— Коли б же то, мій голубе! Що ж, коли їх доля так помежувала: одно-мудала багато, а другому — нічого...

— Доля?.. Гляди лишень, Галю, чи доля то? чи не самі люди, бува, й винні?..

— Та, може, й вони трошки... Якби можна, Чіпко, то я б їм свого уділила... Знаєш: як розказала мені твоя мати, яку ви нужду, яке лишенько замолоду терпіли, то мене то в огонь укине, то мороз обсипле... Коли б знала, то в той би час своє віддала, що маю...

— Ти, Галю, добра. Ти — жаліслива, — казав Чіпка, обнімаючи її, а в самого по сумному виду мишка бігала й голос дрижав від спомину. — Та чи то ж то одна моя мати така?.. Хіба одні ми... Сотні, тисячі, тисячі тисяч отак тягли й тягнуть своє злиденне життя. І ніхто на те не вважає; нікому немає діла до того; ніхто на те не дивиться; ніхто того не бачить... усім воно чуже, не рідне... Кому воно своє?.. кому — не байдуже?.. Отим хіба беззахисним людям, що з голоду мруть?.. Не дивуй же, Галю, що ми своє одбирали силою...

— Не нагадуй, не нагадуй... Христом-богом молю, не нагадуй мені про те. Чіпко! — молила Галя, ще дужче горнучись до його. — Як я здумаю про те, то в мене розум мутиться, в очах червоні плями замріють... Хіба було

не можна без того обійтися?.. Працею, хоч тяжкою, кривавою працею, та чесною — свого добути?..

— Працею?.. Гм... Нічого, Галю, працею не вдієш... Один з неї вискочить, а десятох вона задавить!

— Адаже от — Грицько... З бідності вийшов у люди... І спокійний, і щасливий... а все через працю...

— Та праці, Галю, нігде приложити!.. І те — чуже, і того — не можна, й того — не роби!.. Ніяк рук зачепити... Кривда кругом, скрізь неправда...

— Ти думаєш, Чіпко, що справді у всіх такі думки? їй-богу, ні! Лушня такий чоловік, що купить і продасть; Пацюк — аби йому погуляти та поспівати, наробити дешпоту; а Матня — щоб нализатися от по сю!.. Хіба їм у голові праця? Хіба вони думають, де своє, де чуже?.. Або москалі! Цілий вік його вчать не дивитись не тільки на чуже добро, а й на життя. Хіба вони таке думають, як ти?.. Він собі йде прямо задля того, щоб пограбувати... щоб чужим добром пожити... Так у них, у москалях, було: так він звик до того... а тепереньки й не хоче за чесну працю взятися!..

— Може, й так... Може, й твоя правда... Може...

— Ні, Чіпко: краще тихо, мирно жити, чесно заробляти й поживати... А дасть господь діток діждати, — вигодуємо, виростимо їх на добро, до школи оддамо... Хай змалечку вчаться... Може, вони в книжках тих вичитають, як ще краще жити, ніж ми з тобою!..

Такою тихою мовою та розумною радою Чіпка був як сповивачем сповитий. Од щирих слів любої жінки серце його впокоювалось, сувора натура, загартована давнім злиденним життям, м'якшала: він тепер соромився свого давнього безпуття, тієї кривої стежки, якою він думав дійти до щастя... Шкода йому було свого безталанного товариства, жаль його погібелі... А сказати їм Галину правду — не хватало духу, сили. І він тепер ховався, тікав від своїх давніх братчиків.

— Шкода! не ждати вже нам тепер добра з нашого отамана, — казав Лушня товариству. — Пропав чоловік... Жінка коло спідниці пришила...

— Сказано: медовий місяць — солодше від усього на світі, — пояснив Пацюк.

— А горілка — ще солодша! — додав Матня. — Хоч би ж до себе приймав, бісів син! Адаже за жінкою яку худобу затаг?

— А справді... Ходім до його, — підбиває Лушня.

— Ходім! ходім! — замовлять усі разом та й підуть.

Чіпка побачить, вибіжить з хати.

— Так і так, братця, — таке й таке лихо... Жінка занедужала, мати насили сновигає, а хата — самі знаєте — одна... Де я вас прийму?

— То дай нам хоч рубля грошей! — пристає Лушня. — Дожилися до того, що й копійки за душею немає... От ми й вип'ємо за здоров'я жінки, щоб господь її помилував.

Чіпка радий такому дешевому викупові. Тиче їм рубля в руки — і повертає назад у хату. Товариство — до шинку. Як нерадо стрічався тепер Чіпка з давніми братчиками, так Грицько з своєю доброю Христею приправ йому до душі.

Грицько — невсипущий хазяїн. Він чесною працею, своїми мозоляни-ми руками надбав те, що має в господі. Він і тепер не лежень: рано встає, пізно лягає. Він не паніє, як другі, а сам з своєю невтомною помічницею-жінкою веде до ладу своє хліборобське діло, маючи думку на чесну працю й дітей напрямити... Вподобав Грицька Чіпка і частенько став навідуватись до його. Не сором тепер і Грицькові водитися з Чіпкою — і він ще частіше став завертати до товариша дитячих літ. Жінки їх теж одну одну вподобали...

Оце зберуться. Хазяїни позаводять гостей за стіл, понаставляють напиктів, наїдків. Чіпка з Грицьком ведуть розмову про хазяйство, про свої втрати та користі — завсідні житечні турботи.

— А що, Грицьку, як твоя пшениця? — питає Чіпка.

— Та що... плоха. Чіпко! На зріст то вона й добра, та на умолот — не тее... Видно, дощі захопили, як красувалася: стекла! Сказано: зерно, як мачина... Хоч би насіння вернулося.

Грицько завжди перед Чіпкою скаржився. Чи добре що — погане, чи поганеньке — нікчемне! Грицько лукавив. Він бачив, що хоч Чіпка й дучаєм став, а душею та серцем зостався давнім Чіпкою. Такий же прихильний до чужого нещастя, такий же жалісливий на чужу втрату. Грицько все те бачив — і ще більше виставляв свої втрати та згуби, сподіваючись, що Чіпка, як товариш, зглянеться на його бідкання й, може, коли стане у помічі.

Заможність Чіпчина іноді розбуркувала заздрість Грицькову. Вернувшись од Чіпки, набідкавшись перед ним досхочу, Грицько заводив таку розмову з Христею:

— Отак тепер зажив Чіпка! От собі й удайся таким!.. Сказано: дука на всю губу! А чи сподівався хто бачити його таким тоді, як він п'яний,

обідраний, як несамовитий, ганяв по селу та по шинках волочився?! А тепер... панюга та й годі! І приплило ж таке несподіване щастя... Сказано: як багатство, то й щастя!

— Така вже, видно, його доля! — одказує Христя. — Та й жінку ж узяв собі під пару... То вже що багата та вродлива, а привітна та ввічлива до кожного! А до його... Сказано: могла б, свого серця влупила та йому дала.

— І за що, спитай? — гірко вимовив Грицько.

— Як за що? Чіпка, Грицьку, чоловік хороший...

— Що ж у йому хорошого?

— Усе. Звісно: другій жінці він би, може, й не підійшов під пару, а до Галі — то мов вони рідні... Який він, така й вона... Жалісливі, добрі... Що пара, то пара, — гріх бога гнівити.

Христя завжди заступалася за Чіпку. У Чіпці справді було багато чогось доброго, чого Грицько своїм, на прибуток напрямленим, розумом не зміг зрозуміти. Христя ж чула те добре своїм жіноцьким серцем, своєю чуткою душею.

— Оже тебе, Чіпко, мабуть, у любистку купали, що так усі жінки липнуть до тебе, — шуткує, підпивши Грицько.

— Як саме? — питає Чіпка.

— Так... Моя Христя, коли тебе довго не бачить, то все згадує: де це, мов, він? що це з ним?

— Спасибі Христі за добру згадку, — радо одмовляє Чіпка.

— А вам заздро на мого чоловіка? — вмішається Галя.

— Та ще б, дивіться, не заздро було! Де ж таки? чужу жінку зовсім від дому одбив!

— Та ми таки Христю й одберемо од вас, — сміється Галя.

— Навіщо? Навіщо вона вам здалася? Чи, може, непереливки?..

— Так воно так-таки, мабуть, чоловіче й буде, — жартує Христя, — що я і тебе й дітей покину та й перейду до Галі та до бабусі Мотрі...

— Про мене... Хай вона й вам, — тільки я собі Чіпку візьму зато-мість, — одказує Грицько.

— Еге, спасибі вам! Ми Чіпки не дамо... Чіпка в нас буде, — обороняється Галя.

А тут і Мотря, слухаючи їх жартівливу розмову, уверне слівце й од себе. Підуть у них сміхи, жарти та веселощі.

— Ану лишень, Галю: почастиуй нас вареною за таку вигадку! — нажартувавшись вдоволь, каже Чіпка.

Галя швиденько метнеться. Де не візьметься варена — пахуча, чиста та смачна. Галя частує. Усі випивають по повній, прицмакують губами, вихваляють Галю, а ще більше — варену, та пересипаються жартами...

Це так у свято або в неділю. А в будень — коли не Христа у Галі, то Галя у Христі.

Одна другу так уподобали, мов сестри рідні. Хоч одна одній, як завжди водиться між жінками, і не розкривала своєї душі до дна, не показувала, що діється насподі серця; оже одна в одній чула щось собі рідне, привітне й любе. Галя далі бачила, ширше сягала своїм розумом: він у неї кохався при достатках, у розкоші... В стороні од людей, од життя, не знавши ні нужди, ні клопоту — вона сама поринала в свої думки, привикла сама повертати своїм розумом. Не такі молоді літа випали Христі. Тяжке сирітство з самого малку, гірка неволя в чужій роботі — приборкали її шибку думку. Недостачі, нужда добре далися їй знати, — щоб вона не забувала про наживу. Вона була в житті її не останньою гадкою. Оже як вони не різнились, а все-таки обидві однаково чули, що добре, що лихе, і через те завжди обидві сходились у своїх думках. До чого Христа тільки серцем прихилилася, почуваючи добре, те Галя не тільки серцем кохала, а й у речах вимовляла. Поріднились вони серцем, душею. Вони були щірі товаришки, яких тільки вряди-годи зводить життя докупі.

Шануючи одна одну, кожна поклялася в душі, що як будуть у них діти, взяти одна другу кумою. Христа вже й раділа тому. Вона почувала себе матір'ю, а після різдва справді послав їй бог уже другого сина. Галя була хрещеною матір'ю. Грицько не тільки згодився — зрадив, як почув, що Галя буде кумою. Він сподівався, що хрещеникові добре буде від такої хресної матері. Христа ж дивилася на покуманья, як на зв'язок довічного товариства з Галею. <...>

Тільки діждав Чіпка тепла, зараз накупив дерева, найняв майстрів і заложив над самим шляхом не хату, а цілий невеличкий будинок. Поки люди налагодились з жнивами, то на його дворі, замість похилої хатини, стояв веселий будинок і гордо позирав на вулицю великими вікнами з зеленими віконницями. Давня Чіпчина гадка справдилась. Тепер уже не одна тісна хата із сіньми, а цілих три: одна — для матері, друга — для себе, а через сіни — світлиця — про гостей. Недалеко од будинку склали рублену комору. Трохи далі, як поставили комору, заходились коло сарая з конюшнею; а там — і загороду заплели нову, кругом дворище обгородили новою лозовою лісою з острішком... Старі ворота поламав

Чіпка, а приробив дощані, панські, розтворчаті, а над ворітьми, якраз посередині, на кружалі вирізана була чоловіча пика: рот — як у сома, очі круглі — як у сови, ніс — як у kota, а волосся, з проділом посередині — як у жінки... З усього села збігалися діти дивитись на те пречудо і великим дивом дивувалися...

В одно літо непевне колись дворище, відоме кожному за пустош, зовсім перемінилося. Страшне й прокляте, стало тепер воно навдивовижу всім людям, лоскотало їх заздрі очі, а ще заздріші думки...

Як глянє іноді Мотря на свій плець, то й сама дивується. Колись пустка-хата — тепер будинок; пустиня-город — грядка квіток; гноїще-двір — тепер зелений та чистий, кругом облямований коморами, загородою, сараєм, хлівцями... Аж заплаче Мотря з радощів.

— Колись як жилось... А тепер?.. Слава тобі, господи!

Чіпка перестав хліба робити, став по ярмарках їздити, полотно скупувати та перепродувати. Од його й пішли в Пісках полотенщики. До його ніхто й не думав про це: він перший почин зробив.

XXVII

Новий вік

Час не стояв. Промайнула воля, поламала ланцюги віковічні, на котрих ще за дідів-прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались людські руки; несміливо, наче чого боялися, приймались за землю, котра колись була «богова та людська», потім стала «панська», а тепер, хоч силоміць наділена, знову стала «людська...». Задурманений неволею люд почав продирати очі... і нічогісінько кругом себе не бачив, окрім — панів та мужиків!.. Усе, що не ходило в сірій світлі, — щиталось панами. Усе, що прirosло до землі, копалось у ній, обливало її своїм потом, — усе те звалось «наш брат Савка...». Неволя порізняла дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати, хіба засипати... Та хіба можна засипати у рік, у десять, у двадцять років ярругу, котрий копавши не десятки, а цілі сотні літ?.. По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли прибудли, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна — були між ними ляхи й недоляшки, були москалі й московські недоломки, були й осиротілі діти Юди, котрі замість свого зруйнованого царства на чужій землі завели нове царство; тут можна було зустріти нетрохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків повиводили своїх дітей у «люди», поначіпляли

на плечі з мідними гудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обути й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла і, як голодний вовк, клацала зубами, поглядаючи зо зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні — якісь каліки, а не люди, без пам'яті про славу бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю», без пам'яті про самих себе, з страшною злістю в гарячім серці, з палкими на устах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, якби не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу — і полилася б річка чорної крові, потопила б правого й винуватого... Заслані полудною очі під ту страшну різанину не розгляділи б, де свій, де чужий — кров билася, трупи б тліли та ситили й без того ситу землю... Оже, дяка богові, цього не сталося... Зате — скільки воно задало страху тим, котрих колись трепетало все, що їм підверталось на очі!

Самому царкові Гетьманському, Василеві Семеновичу, обійшлося усе це недаром. Останнього січовика, як косою, скосила думка про неволю: Василеві Семеновичу Польському «божевільна воля», правіжка грошей піщанами не дали віку дожити... Злість, переляк разом струснули немолді кісті вельможного пана, положили його на ліжко, з ліжка — на стіл, а з столу — у домовину... Оплакав рід тіло свого владики над могилою й дома; оплакав доморослий писака Озерський свого давнішнього ворога, а тепер приятеля, у «Московських» газетах. Не стало ватажка, — зажурились підручники... Що тепер робити? З чого його почати, щоб насиджених місць не втратити? Хто порадить? Хто заступиться?..

Перше всього загомоніли: кого тепер у предводителі? Чужого страшно, а з своїх — нікого такого немає, та ніхто й не хоче. Колись було трохи до бійки не доходить за те місце, а тепер кожен шукав собі теплого місця, з великими грішми, а про таке не хотів і слухати. «Що по титулі, коли чортма в шкатулі!» — не раз, не два можна було тоді чути. А шкатула справді все далі спорожнялася та й спорожнялася, — доложити тепер її не було ні снаги, ні способу. Оже предводителя, та ще й свого, таки треба!

Умовили якось «предводительського синка», того самого одинчика Василя Семеновича, що не дощупався — чи тверде, чи м'яке тіло в Чіпчиного батька. «Синоку» той був чоловік ні бувалий, ні видалий, ні удалий. Хоч він десь собі й учився, кажуть би то — скінчив і курса, а проте був чоловік дуже невеликого розуму, ще меншої сміливості, ще слабшої волі. Тільки й батьківського, що пиха панська, при котрій він зріс і ви-

кохався, котрої й тепер не кидав: вона його й погнала на місце, котрого всяк тепер сахався.

Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити. Уся молодіж наче «подуріла»: цуралася не тільки «прав дворянських», — цуралася роду... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами, — «кріпосником, деспотом»; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потяглися й сестри: перестали й ухом вести батька-матері; сиділи день у день, ніч у ніч, як під суботу рабин, за книжками — забули про хазяйства, забули й про гулянки... А в Кривинського, кажуть, менша дочка вночі втекла від батька з якимсь студентом-поповичем, — повіялась у Київ учитись... Дворянська пиха терпіла від такої зневаги.

А тут — як на те — «божевільна воля» незабаром понаводила за собою й своїх діток свавільних; земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають — якого хто роду... Зовсім світ перевернувся! Про старе нічого вже було й думати: треба якось до нового пристроюватись, щоб хоч тут не попустити свого. Що ж його робити? як його приладитись. Руки до діла не призвичаєні змалечку, — не неволити ж їх на старість?! А розум — хто до волі думав, що панові потрібен робочий розум? Панові треба було знатного роду, багатства; треба було вміти себе показати, вміти пожити, поїсти, попиту, а мати робочий розум, здатний на діло, а не на вигадки панські, — панові не треба було...

А тепер: розуму! праці! — тільки й чутно, як вигукували на всіх шляхах, на всіх базарах життя.

Хто зразу не перелякався того покрику та брався за діло, — того захоплювало життя на свої бистрі хвилі, мчало усе вперед, вперед, — то кидало наспід, заливало; то вергало наверх, підкидало вгору, знову несло на гребенястій хвилі, аж поки не виносило на берег... Хоч боліли іноді у нашого плавця пом'яті боки, а все-таки він хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу. Усе-таки він був господар на ній, а не попихач, не наймит. Швидко він зживався з новим своїм місцем на старій землі — і підвертав її під себе: вона йому плодила, родила — ставало на пожиття його! А хто перелякався, — той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети, за котрі баршники-жиди не давали й половини ціни... За собою життя веселе,

розкішне, без праці, без клопоту; перед собою — вбоге доживання віку, може, тяжка праця на старість, гірка турбота, замість спокою, без шага грошей, котрі жидки вспіють вимотать, без ступня землі, котру за старі довгі банкові таракнули з молотка... Як же його не проклинати такого? як з ним миритися?!

«Сонмище», оставшись без ватажка, як перелякана отара овечок, спершу було кинулось врозтіч... Навперейми йому вискочило земство. Отара повернула назад, згадала старе становище, де було паші доволі, де водопої погожі, та й стала на згірочку... Посеред отари й «предводительський синок» крутився, та видно йому не водити переду! Хто ж поведе? Кому не страшно? Хто звик до всякої лихої години? — Шавкун привик ще змалечку до всього. Шавкун відомий здавна. Шкода тільки — Шавкун боїться перед вести: Шавкун здавна ходив позаду... То, може, він хоч піде назирцем за ватагою? — Гайда! — Шавкун пішов назирцем.

Шавкун — чоловік ні дурний, ні розумний. Зате він на своїм віку звідав усього. Був Шавкун на коні, був і під конем. Шавкун — попівич. Після вбогого батька, що попував на небагатім приході в Хитунах, зостався він з своєю старшенькою сестрою невеличкими сиротами. Опікун, якийсь далекий родич, теж піп, забрав сиротят до себе. Дівчинка ж бігала собі по селу, малою, потім, як піднялась трохи, доглядала, а разом і гралася з малими дітками опекуновими, а стала дівкою — видали заміж за якогось п'яничку-диякона. Хлопчика опікун віддав у бурсу розуму добувати. Скільки прийняла лиха дитина в тій бурсі; скільки раз його нівечили, били, — воно й щот розтеряло. Забили до того, що з моторненького, опецькуватого хлопчика зробилася якась тупиця, убоїще, котре нічого не вчиться, а тільки й думає, як би кому капость зробити. Шкода за шкодою, розпутство за розпутством — стали думкою й гадкою бурсака. Коли не вкраде ножичка, чорнильниці, то піддрочує товариство на пустощі, на сваволі; а підріс — давай молитися скляному богові... Мучились з ним «святі отці», мучились, та й вигнали з філософії... голого, босого й простоволосого! Де його на світі дітися? Куди голову прихилити? Хтось, мабуть, на жарти, раяв іти в університет. Молодий Шавкун задумався... Одначе не пішов в університет, а потяг пішки додому, до себе в Хитуни, де на батьківським місці оселився зять. Шавкун побратався з зятем — і закурили удвох селом, обходячи парафіян, а додому іноді рачки прилазять. Сестра довго терпіла. Далі почала лаяти чоловіка й брата, стала докоряти йому, що він убрався на все готове та й останні злидні пропиває, останній

шматок хліба одриває своїми здоровими руками від рота малих її діток. Шавкун на лайку мовчав, як у рот йому води налито. Гірка правда, мабуть, дуже колола йому очі. На другий ранок він став співати перед сестрою лазаря, який він нещасний; хвалився їй своєю надією на університет, коли б тільки рублів з півсотні грошей. Сестра назвала його думку «дурницею», раяла йти куди-небудь у канцелярію «хліба заробляти». Шавкун не послухав сестри. Зібрав, які позоставались, манатки, зв'язав у клуночок, хотів піти «на одчай» шукати долі. Сестра зжалилась, вийняла з скрині тридцять карбованців — останні гроші, як вона на чорний день ховала від свого недбайливого чоловіка — оддала братові. Шавкун попросився, пішов. Через місяців три написав сестрі, вже з Києва, що він таки свого доскочив — зробився студентом. Як і з чого він жив, про те тільки він та бог відає; одначе вижив два роки. Та старий гріх знову прокинувся, завів його на третім курсі в темну, а з темної — на вулицю... Опинився Шавкун серед великого города без шага грошей, без знайомих людей, без веселих товаришів, котрі тепер його цурались, з одною бідною — «вовчим білетом» в кишені... Сказано: хоч у Дніпро з мосту! Шавкун у Дніпро не кинувся, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім було ніколи не заглядає в них, — не любив, якщо й розказують про них) та ноги на плечі, побрів у Гетьманське. До сестри йти було соромно. Шавкун пішов до свого товариша молодих літ, знаомого нам Чижика, котрий служив тоді в опеці. Чижик порадив піти до когось старшого, попрохатись. Шавкун пішов, упросився в опеку, де йому обіцяли, як приліжатиме, давати по десять гривень у місяць. Шавкун і тому радий. Став він виводити стрічку по стрічці, списуючи копії; став одбирати спершу по десять гривень, далі по двадцять, а через рік дійшов до трьох рублів. Зробився паничем — хоч куди! Тихий, слухняний, до старших привітний, став Шавкун кидатись у очі старшим: забачить здалека, — шапку здіймає, а Василя Семеновича вгледить — у пояс кланяється. Панюга помітив «покірне телятко», звелів перейти йому з опеки до себе в канцелярію. Не було, здається, для Шавкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав гетьманський царьок у кабінет до себе та став йому казати, що як він себе шануватиме, то зробить його чоловіком! Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху, — то блід, то червонів; а вийшов од великого пана, перехрестився і сів у канцелярії за стіл. З того часу день у день, ніч у ніч Шавкуна можна було тільки й бачити, що в канцелярії, де він сидів, перегнувши спину, над бумагами, ні на кого не глядя, ні до кого не обзиваючись, немов

для його не зосталось нікого й нічого на світі, окрім тих бумаг. Шавкуна хвалив письменоводитель; перед святками предводитель жалував йому по десять рублів, з котрих Шавкун часточку посилав сестрі, а останні ховав у шкурятянім гаманці на самім дні своєї невеликої скрині. Незабаром старий письменоводитель умер, а Шавкуна посадили на його місце. Став він не остання спиця в колесі. Де взялися у людей шана й повага до його! Тепер уже перед ним так шапки здіймали, як він колись. Оже Шавкун не вповав ні на шану, ні на вповагу, а держався пословиці: за свій грош — кожен хорош! Через те, здається, не було в його більше ніякої думки, як тільки про гроші. Багатство, гроші — от що йому й снилося! Жив він собі тихо, скупю; оженився на такій же скупій, як і сам, панночці, — та й складали вони добро, не знаючи самі кому, бо й дітей не було. Ні великої радості, ні малого горя не знало життя їх.

Так оцей-то щирий віл, котрому нічого просидіти, не розгинаючись над бумагами з раннього ранку до пізньої ночі, оцей прониза й підлиза, котрого навчило життя, де треба поклонитися, кому треба догодити, — держав тепер цілий повіт у своїх руках, заправляючи ним по своїй хіті, замість недалекого й ледачого «предводительського синка». Той і лапки поклав: роби, мов, що хоч, що знаєш!

А тут — новина за новиною, робота за роботою. Не вспіли з «вкупними грамотами» управитись, насилу накиннули кріпакам землі, котрих вони тепер, як огню, боялися, щоб, бува, з землею не вернулася неволя, як підскочило земство, з виборами, з радами.

— Оце... до чого дожились!.. — бідкаються панки, де тільки не стрінутья. — Там — воля... крестян одняли, землі побрали... А це либонь уже хотять з мужиків поробити панів... якесь земство видумали!!

— Егеж, до того йдеться — піддакують другі. — Де ж пак? У гласні вибиратимуть і дворяни і мужики... Учора мій Омелько в мене кізяки різав, а завтра, може, сидітиме рядом зі мною, за одним столом... Я — гласний, і він — гласний...

— Ні! Не діждете, не діждете, хамове кодло! — сердилась старенька пані, ударяючи кулаком об кулак, і зачинала на всі боки костити «кодло» й тих, що довели дворянство «до такого безчестя».

Шавкун не лаявся, не сердився. Він аж мов повеселішав, як забалакали про земство. Він добре знав, що воно його рук не втече, — а може, й погріє.

Настав новий вік і для нашого Чіпки. То таки що тихе, щасливе життя у себе дома, з любовою жінкою, з старою матір'ю, а то таки й на громаді,

серед людей Чіпка не останній... Люди стали його знати, поважати й шанувати, бо іноді Чіпка ставав декому й у помочі. Хоч він не любив тепер розкидатись, а при нужді чоловікові поможе. Чи хрестини де: кого ж його в куми? — Чіпка чоловік добрий, послухає. Оже Чіпка сам ніколи не ходив у куми; зате Галя по селу цілу метку хрещеників має. Коли бог не дає своїх діток, хрещениками втішається. Лободі дочку давати, а в скрині всього-на-всього десять карбованців — не стане й на горілку. Що його робити? Де б його рук зачепити? «Ти б, чоловіче, — рає Лободиха, — пішов до Варениченка: може б, він позичив до нового хліба?» — «А справді», — одказує Лобода та прямо до Чіпки. Чіпка порадиться з Галею — і вродиться в Лободи весілля, — цілий тиждень поїжджани п'ють та гуляють.

— Нема чоловіка добрішого, як у нас Чіпка! — хваляться піщани і здиймають шапки, ще здалека побачивши Чіпку.

Та хіба одні піщани?

Вештаючись раз по раз по ярмарках, промислюючи полотнами, став Чіпка відомий на цілий повіт. У тестя якось раз зустрівся з становим Дмитренком — тим самим, що прозвали «кобиляча голова» за те, що любив дуже менджувати кіньми. Чіпка й становому подобався. Удруге стрілись вони на ярмарку — і стали сватами. Становому подобався молодий Чіпчин жеребчик, котрого тесть подарував. Дмитренко й пристав: промінняй та й промінняй! Довго Чіпка не згоджувався, — та нічого не вдієш: промінняв. Становий собі взяв доброго молодого жеребчика, що аж кров крізь шкуру світилась, а оддав Чіпці старого-старого драбастого гусарського коня, котрого продали з полку, як розбився на ноги.

Дмитренко ж такий радий, дякує Чіпці, обіщає до його в гості заїхати. А Чіпка дивився на драбастого, мов уперше на віку коня бачив, сплунув та й замовк.

Приїздить з ярмарку додому. Випряг коней; увійшов у хату, поздоровкався з матір'ю, поцілувався з Галею.

— Галю! — каже, — сподівайся гостей...

— Яких?

— Становий буде.

— Чого він тут забув? — питає Галя, дивуючись.

— Скучу, каже, за драбастим конем, то й до вас заверну, — жартує Чіпка.

— За яким конем? Що це ти бозна-що верзеш?!

Чіпка тоді розказав, якого зробив мінька.

— Отак він і з татусем, — каже Галя. — Як пристав... Татусь, правда, довгенько-таки не подавався. А тут — підскочила якась лиха година — треба у стан... Так він перше ніж у стан поїхав, взяв та й одвів до Дмитренка пару коней.

Дмитренко чоловік правдивий — не одурив Чіпки. Через місяць після того котить він Пісками та прямісінько під Чіпчин двір. «Тпру!» — спинили коней перед порогом. Галя й Мотря разом кинулись до вікон подивитись — хто там.

— Никифор Іванович дома? — питає їх становий з повозки.

Галя хотіла була одказати, що нема, та почервоніла, незчулася сама, як промовила: «Дома».

Тут і Чіпка нахопився: вийшов назустріч, здоровкається.

— Оце я до вас у гості... Буде де переночувати? — питає становий.

— Коли ваша ласка, просимо до хати! — запрохує Чіпка.

Повходили в хату. Дмитренко скинув з плечей верхнього балахона, струснув пил, потягся, зіхнув на всю хату, як добрий віл ревнув, — аж Галя виглянула з кімнати, та й опустився за стіл на лаву. Чіпка приставив з другого боку стола ослінчика — сів навпроти гостя.

— А знаєте, чого це я до вас приїхав? — питає, знову позіхнувши, Дмитренко.

— А бог вас знає... Звісно: ваше діло — станове — знай їздити...

— Егеж, еге... А ось я вам новину привіз.

Галя одхилила трохи кімнатні двері, дивилась у щілину, а з-за плечей у невістки показала і Мотрина голова. Обидві слухали: яку там становий новину привіз.

Дмитренко скинув очима на Галю.

— Це, мабуть, ваша жінка.

— Моя, — одказав Чіпка.

— Гарну дочку викохав Гудзь! Недаром він її на запорах держав... Хорошу... Коли б був знав, проламав би й запори та вкрав..

Галя почула це, засоромилась, прихилила двері.

— Галю! — гукнув Чіпка, — чого ти тікаєш? Боїшся, щоб Петро Йванович тепер, бува, не вкрали?.. Не бійся: я не дам.

— Я й сама не дамся, — одказує Галя, висунувшись з кімнати.

Тут саме знадвору забрехала собака.

— О, та ви, мабуть, справді боїтесь, що собачню позаводили, — жартує становий.

— Та в нас всього одним одна Мушка, — одказала Галя, зашарівшись.

На сім слові в хату вступила бідненько зодягнена дівчина, та, бачачи, що не туди попала, стала мовчки у порога.

— Здорова! — привітав її Чіпка. — Чого ти?

— До тітки Мотрі, — одказала, засоромившись, дівчина.

Мотря почула, вийшла з кімнати, поклонилося низенько Дмитренкові, сіпнула нишком за спідницю дівчину, та обидві вийшли в сіни. Незабаром Мотря назад увійшла, а дівчина пішла з двору. То була голова наймичка: її послали нишком довідатись — чого становий приїхав.

Галя тим часом у кухні ставила самовар. Сонце заходило. Останній погляд на прощання з землею воно посилало в світлицю, де сиділи, мов давні приятелі, становий — на покуті, багатир-козак — навпроти, на ослоні. Розмова не клеїлась: перескакувала з одного на друге, як скаче легенька борона по груднястій ріллі. Галя подала чай. Заходились пити. Розмова зовсім обірвалася. Чіпці, як хазяїну, стало ніяково.

— Так яку ж ви нам новину привезли? — зачинає він, сьорбаючи гарячий чай.

— Добру — для добрих людей... А ваші піщани такі неспокійні — мені з ними один клопіт, та й годі! Ще Ларченко, як передавав стан, перестерігав мене: «Стережіться, каже, піщан, бо то народ вельми завзятий!» Аж воно так і є!

— Та воно, добродію, мабуть би, ніякого й клопоту не було, коли б не так трохи...

— Що пак я казав? — спитав Дмитренко, загубивши останню свою думку й річ. — А, бач... Так земство привіз!

— Що то воно за земство? — питає Чіпка, пильно дивлячись у вічі становому.

— Земство?.. Нова милість царська! Бачите: живете ви у Пісках — козаки, панські й жиди... Адже й жиди є у вас? (Чіпка одказав, що є). Так, бачите: отак само живуть і в Котолупівці, у Байраках, у Вовчій Долині... живуть поміщики, живуть купці, козаки, крестяни... Так усім, бачите, треба по шляхах їздити; усім треба, храни боже! якої пошесті, від напасті обороняться... Одному — трудно, а другому — можна... Ну, так бачите... (Дмитренко дедалі став учащати: «так» та «бачите», — видно, він гаразд і сам ні бачив, ні знав того, про віщо розказував.) Так от, бачите: збираються гуртом — пани й мужики — та й роблять, що треба...

— Як це? І пани роблять?! — питає здивований Чіпка.

— Та ні, не самі роблять, а вибирають гласних... а ті виберуть управу з себе, а управа? вже й запроваляє всім...

— А станових тоді хіба не буде?

— Як можна — без станових! Станові — поліція, а поліція й за земством дивиться: щоб дороги рівняли, містки гатили... Без поліції не можна! Хто б недоїмку взискував, якби не поліція? Станові — поки й світа сонця, будуть...

— Щось я гаразд не второпаю, — каже, роздумуючи, Чіпка: — і земство за дорогами, й поліція за дорогами...

— Ось почувте, як збереться громада та прочитаю указ...

На останньому слові у хату ввійшли: козацький голова з писарем та панський старшина з старостою. Кріпаки, поздоровкавшись, стали коло порога, похнюпились; а голова з писарем, мов москалі, повитягались у струнку.

— А! От, добре, — замість привіту, каже Дмитренко. — А я тільки що хотів послати за вами... Завтра вранці щоб мені була громада! Чуєте? Вам кажу й вам! Та глядіть мені, щоб не так, як недоїмку платите, — обернувся до кріпаків з докором.

— Тепер, ваше благородіє, — каже писар, — гаряча пора... люди в полі...

— Що мені до того — чи гаряча, чи яка? Я вас вихолоджу, як не буде громади!

Старшина мовчала, тільки перетирала ногу об ногу.

— Як же, ваше благородіє, сказати громаді? — питає писар.

— Скажіть: становий земство привіз, читатиме. Чуєте: земство? Не забудете?

— Та й утомився ж я, Никифор Іванович... Ви не повірите: двоє суток з повозки не злажу...

— Ну, з богом! — повернувся до людей.

Ті сунули з хати — один поперед одного, аж штовхаються в дверях.

— Отака ловись! — каже голова. — Був Чіпка, а став — Никифор Іванович... Що то значить — гроші!

— Та гроші, як гроші, — на те йому старшина й староста. — А ви нам скажіть: чого це наш конокрад приїхав?

— Та казав же: земство привіз, — одмовля замість голови писар.

— Та чули, що земство.. А ви нам розтолкуйте: що воно таке? Чи не податки знову які?..

— А справді: що це воно, Василь Васильович? — питає голова писаря.

— Та кажуть би то, нова якась управа... У нас оце окружних взяли, а в них либонь швидко посередників не буде... Треба ж комусь людьми правити?

— Ще нами трохи правили! — трохи кісток не виправили... А це ще якусь управу видумали, — міркував, мов сам до себе, староста.

— Не можна ж так народ оставити... Ось, мов, вам воля: робіть, що хочете, як хочете... самі правтеся, самі й розправляйтесь, — каже писар. — Адже такий би розгардіяш пішов, що й... — писар почухав потилицю.

— Так, так, — піддакує голова. — Народ — що? От ваші... давно таку бучу збили, що хоч з села збігай? Не прав таким запеклим людом — він тобі село переверне!

— Ага-га-а... Тепер же я знаю, що це воно буде, — умішався староста.

— Кажі! — старшина йому.

— Бач, — патякає староста: — недурно вони так усилювались, щоб люди землі брали... аж воно на те й вийшло! їм ще хотілося поводити нас на уривочку... Хоч вам цар волю й дав, так земля ще наша... платіть за неї викупні... а ми розкинемо розумом та ще щось придумаємо... От і придумали — земське... То викупні платити, а це ще — земське! Так скажемо й громаді: на земське ще заробляйте!..

Тут вони дійшли до кріпацької волості. Старшина й староста одрізнилися, пішли у волость, а голова з писарем повернули у другу вулицю — до голови.

Уранці на майдані, коло козачої волості, зібралась у купу козача й кріпацька громада. Дмитренко приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав — кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив — панів, котрі «усе знають й усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися...

Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раєв вибирати панів, попрощався з Чіпкою, моргнув йому — може, й він у гласні, сів на обивательські коні, покотив з Пісок.

Не вспів він од'їхати, як громада загула:

— То це так? усе панів та й панів!.. Ще вони нам не ввірилися? — гукали кріпаки.

— Толкуй, дурні! — гримає на них козачий писар. — А хто ж в управі робитиме... ви, чи що? Хіба хто знає, яка там робота?

— Та наймемо такого розумного, як ти, то й робитиме, — кольнули його кріпаки.

— Так воно так... Тільки хто його знає, що там за робота...

Довго ще йшла розмова між громадою й писарем. Довго слухав Чіпка мовчки. Громада розписувала темними кольорами панів; писар — хоч не оступався, а все-таки стояв на тім, що без панів нікому буде діла робити, що діло невідоме, що в гласні треба вибирати притьмом панів...

— А моя рада, — не видержав Чіпка, — така: який не є хазяїн, а все краще від наймита... А що те земство невідоме, то воно кожному невідоме... Не було його, — не знали й пани. Отже на те бог чоловікові й розум дав, щоб до всього дійти.

— Правда, правда! — гомоніла громада.

— Пани вами, люди добрі, й так довго правили... поправтесь ще самі! Все-таки своя рука — владика. Вони не поклопочуться за те, щоб усім було добре. Всяк за себе... А у нас же вони ще й родичі всі... Один одного стережуть. Ось це й... (Чіпка ткнув пальцем у той бік, куди поїхав становий)... у мене хліб-сіль їв, а за панів руку тягне...

— Егеж, еге... Вони, як ті свині: одно за одного, — гула громада. — Коли ж так, шабаш, братця! Годі їх!.. Дивись, бісове зілля: його з огорода, а воно таки в огород! Хоч у гласні їм, коли людей нема... А дзуськи!..

Розійшлася громада. Вернувся Чіпка додому, радий, що довелося направити громаду на добру стежку. У його серці заклъовувалось щось нове: йому хотілося, щоб громада його послухала; в голові промайнула думка, що він порядкує на громаді, веде її вперед, усіма верховодить... Давнє забулося, мов його й не було ніколи: він тепер отаманує на громаді...

— Коли б то, Галю, послушали моєї ради, — каже він уночі жінці, — увірвалася б їм нитка! — І він ще довго розказував Галі, як він буде людям служити... Галі й самій становилось якось гарно на душі, що її чоловік заробив таку людську повагу.

А в Чіпчинім серці уже ворушилося бажання верховодити, пекло його, виривалося наверх у думці, в слові... Чіпка з ним носився, як з нахідкою. Кого не зустріне, з ким не забалакає — та все про земство, про вибори. Немає й речі другої. Радить кожному себе стерегти, громаду, а не даватись знову панам у руки.

Рада його взяла своє. Через тиждень прилетів у Гетьманське посередник Кривинський, та прямо у предводительську канцелярію, де мала бути управа.

— Пропали ми... мужики наших б'ють! — скрикнув він, забув і поздоровкатись.

— Як саме? — схопившись, мов опечений, скрикнув завжди тихий Шавкун — і оторопів.

— У Пісках — не то з наших — ні одного дворянина.

— Значить і Дмитренка не послушали!.. — ледве вимовив Шавкун та, мов хто на його відро холодної води вилив, опустився на своє місце, підпер рукою голову — затих.

XXVIII

Старе — та поновлене

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не вспівали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли в три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служби. Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин: один — з Пісок, другий — з Рудки.

Пани собі гомоніли в горницях; крики та реготи доносились з хати на улицю. Селяни, поприїздивши на обивательських шкапійках (дехто привіз разом і подушне), розташувались коло будинку, нарізно од панських карет. Хто сидів під возом, хто під горницями: кожен ховався од душною спеки, що несамовито пекла-палила. Оддалеки козацької старшини сидів під горницями й Чіпка, рядом з Лозою, недалеко від рундука. По праву руку — кучери панські, по ліву — «п'явки людські», як колись Чіпка обзивав сільську старшину. Йому було тепер якось ніяково... Кучери позлазили з козел, дехто підійшов до знайомих гласних; балакали то про се, то про те; хвалилися урожайми, жалкували, що прийшлося такий гарячий час прогаяти. Чіпка сидів мовчки, слухав, та чи й чув що. По виду можна було помітити, що його голову клопотали неабиякі думки. Перервав їх Дмитренко своїм зичним голосом:

— Гей, ви! — гукав він з рундука на гласних: — сюди йдіть!

Гласні підійшли під рундук, поскидали шапки. Тільки один Чіпка з Лозою, як сиділи, так і зосталися.

— А скільки вас? — питає становий.

— Та скільки ж? — обізвався передній, волосний писар, скинувши очима на купу товаришів-гласних. — З нашого стану — три, та з вашого п'ять, та двоє — з Свинок... Оце й усі!

— Ага, бач, Никифор Іванович... Здорові! — кивнув становий головою Чіпці.

— Доброго здоров'я, — одказав, підводячись, Чіпка і зняв шапку.

Лоza за ним устав, скинув і собі шапку.

— А що ж це ваші сюди всякої наволочі понасилали? — питає Чіпки становий.

— Якої наволочі? — зиркнув Чіпка та, трохи спустивши голос, додав: — перед богом усі рівні...

— То ж перед богом, а тут — перед людьми...

— Та й перед людьми — все одно... Усе-таки сміливіше, як свій коло тебе... А то: ви собі у будинок позалазили та й балакаєте в холодочку, а тут — печись на сонці.

— Хто ж вам велить пектись? Узяли б та й увійшли в коридор.

— Спасибі. Що громаді, те й бабі.

— А ви, капустяні голови! — покинувши Чіпку, повернувся становий до козачих гласних. — Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди попрілазили? Що ви тямите?.. Ну, що ти, Свербиносе, тямити?.. — визвірився Дмитренко на червонопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою. — Кис би собі у Хайки в шинку. Ні, в гласні преться. Або ти, Ступо? Жінчиної тіні боїтьсья, до ладу не вміє слова вимовить, а теж — і собі між люди... у гласні!!

Ступа й Свербиніс мовчали. Потупивши в землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків:

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут не ставало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер — думаєте, що й ви пани?!

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, защеміла в Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гострий погляд, — то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті.

— Чого вам од нас, добродію, треба? — запитав Чіпка сердито й зиркнув на Дмитренка. — Хіба ми до вас приїхали?.. Нас громада прислала... ми громаді служимо...

— Та я про вас нічого й не кажу, — спустивши вниз голос, заговорив становий. — Ви чоловік торговий: всюди буваєте, людей, світа бачили —

де треба, до ладу й своє слово скажете... Я про вас не кажу! З вас гласний, то таки гласний... А то — що? — Дмитренко з огидливістю глянув на останніх гласних... — П-хуу!.. Та тепер уже не переміниш... Глядіть ще не повибирайте й в управу своїх!.. Чуєте?

Гласні мовчали, мов не до них річ.

— Слухайте, — почав становий: — дивіться на мене... Як крутну правого вуса, — клади направо білет; а крутну лівого, — наліво... Глядіть мені!

Кажучи останнє слово, Дмитренко погрозив пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор.

— Бач, який гострий! — обізвався Ступа. — Мов над дурниками... Ні, стій! А ми так, братця: він нам правого вуса, а ми — наліво... Нехай дудика з'їсть!

— Це напасть, та й годі! — каже якийсь писар. — Швидко нашому братові за ними нігде буде місця знайти...

— А нашому братові, — увернув грізно Чіпка, — треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали в горниці.

Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямований золотою гальонкою, з золотими китицями... За столом, на покуті, сидів предводитель. По праву руку од його — Данило Павлович Кряжов — потомок того самого гетьманського полковника Кряжа, що вславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсудків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів, а разом з ними брата й сестру рідну... або й не він прикріпив їх, а його жінка — та сама пані полковниця, що людям черевиками очі й зуби вибивала... По ліву руку од предводителя сидів Шавкун — городовий гласний. До його предводитель знай нагинався, а він йому шептав щось на ухо. Кругом столу обідали другі гласні — горожани й земляни. Тут було ціле «сонмище», ціле кодро Польських. Тут були Совинський, Кривинський, Гаєцький, Митіль, — не було тільки одного Макухи: Порох таки його доїхав своїми ябедами: він тепер був під судом, без місця. Між горожанами можна було побачити Лейбу Оврамовича, орендаря пана Польського, а рядом з ним отця Дмитра, благочинного, що так манджував просительськими книжечками, як Дмитренко кіньми, — за що, кажуть, не раз і судився в консисторії. Дмитренко, як не гласний, сидів окремо, між панами, котрі приїхали подивитись на нове диво. На всю хату тільки два порожні стільці zostалися, та й ті, мабуть, дожидали когось з панських гласних.

Чіпка сміливо опустився на один; за ним Лоза — на другий. Пани-гласні ззирилися. Хоч наші дукачі були у добрих синіх жупанах, а все-таки така незвичайна сміливість колола панські очі. Для останніх гласних-селян не знайшлося місця за столом: прийшлося спинами підпирати стіну.

Після молебню та присяги почались вибори. Радили вибирати Кряжова, хвалили Совинського, розпинались за Шавкуна, намірялись пропхнути Гаецького, Митіля. Як не крутив уса Дмитренко, як не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці, а в свиті, а вийшло так, що ледве-ледве провели трьох перших. На Шавкунові зробили невеличкий перепочинок.

Як налагодились знову прийнятись за вибори, гласний Саенко, син сотниченка, попрахав «слова». Панам було це не вдивовижу. Саенко — здавна чоловік неспокійний. Ще за Василя Семеновича він було не пропустить виборів, щоб не наговорити, як казали про його, «сім мішків гречаної вовни»... Оже та вовна була для панів Польських гірше гіркої гірчиці. Нівроку розумний, гострий, як бритва, Саенко не пропускав случая, щоб не побрити своїх сильних родичів. Прості люди його любили, як чоловіка, котрий не змовчить сильному і стане завжди в пригоді немічному... Зате пани та жиди Саєнкового духу боялися — та й недурно. Напакостити панові, придавити жиди — стало втіхою для його. Так оцей-то «ліберал», як його звали, зняв тепер річ про земство... Обертаючись до панських гласних, він доказував їм «всесловність земства», довго й красно розводив їм про «інтелектуальную деятельность», котру вони, за «прошлі гріхи», повинні були оддати на «алтарь общественного благополучия». То повертався до простих гласних, нагадував їм про «рівноправність», умовляв їх самим дбати про свої «інтереси», про «народне благо». А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних селян.

По хаті пройшов шелест. Пани здвигували плечима, хитали журливо головами, шептались між собою. Мужики заворушилися під стіною, затупотали ногами на однім місці, зглядалися, мов питали очима один в одного: «А що?! кого тепер?»

Предводитель, пошептавшись спершу з Шавкуном, а потім з Кряжовим, задзвонив у дзвоника і, оглядаючи селян, голосно запитав: хто хоче вибиратись?

Шелест потроху стихав.

Предводитель запитав удруге. Усі мовчали, тільки ззиралися.

— Ось хіба Варениченко... — якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок.

На його глянуло сто очей; глянув Дмитренко — і затулив рукою свого рота: «мовчи, мов, нескребо!»

— Якого Варениченка? — волею-неволею вимовив предводитель.

— Ось!.. ось!.. — почулося з-під стіни кілька голосів, тикаючи пальцями, де сидів Чіпка.

Він почервонів. Усі усталились на його очима.

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля, — одказав Чіпка, підводячись, — то й про мене...

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю.

Пустили на голоси: вибрали Чіпку.

Далі, мабуть, розгарячившись, вибрали Саєнка в губернські гласні.

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздились по домівках. Пани забенкетували в городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила в вікно, вискочила з хати.

— А що?

— Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка. — Тепер я, Галю, не тільки гласний, ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галя.

— Далєбі... вибрали! — хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панями тягаться? — каже вона журливо. — Ще, не дай боже, підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі — буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди... — своє-таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте, — одказує без гніву Чіпка. — На те їх воля... А може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— І вже, сину! Ти — один, а їх скільки...

— Один, та добрий, — оступилася за чоловіка Галя, і, всміхаючись, пішли обое в хату.

Радів Чіпка, потай од матері, вдвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки заклонулось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити: грів у серці сам собі нишком, потай уже й жінки, голубку-надію — давнє забути і слід його загладити... А вийшло так... що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скоса дивилася. Писарям та головам заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодранець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося й ввижалося — та не сталося! Пани оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат-дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. Стали нарікати на Саєнка, що це він так зробив на глум, на сором цілому повітові... Товариші по управі вважали такий вибір тяжкою для себе обидою, залякували декого з панів, що, коли на те пішло, то вони всі покидають управу: нехай заправляє с а м! А Шавкун ламав уже голову, нишпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випровадити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкодити, не допускати просовувать лапу до земських грошей...

Шавкун — битий жак! Недаром він посивів, сидючи над бумагами. Він метнувся сюди-туди; як той павук, сплів, розкинув сітку; ловив кожне слово, яке йому треба... Нічого сам не натрапивши, він повернувся за порадою до свого давнього приятеля Чижика, секретаря в суді. «Чи не було чого, братику? чи не судився він?» — допитувався Шавкун. Чижик понюхав табаки, чхнув, приставив пальця до лоба, подумав хвилину з п'ять та й поліз у шафу з старими ділами. Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, у п'яте, в десяте; натрапив слід, піймав ниточку — та разом з Шавкуном дійшли і до клубочка...

— Найшли! — ускочивши в управу, скрикнув Шавкун, подаючи Дело об покраже пшеницы в коморах помещика Надвального Советника Василия Сем. Польского и о прибиении сторожа Деркача.

Члени пороззявляли роти, повитріщали очі. Шавкун перечитав діло, по котрому «солдатский сын Варениченко оставлен в подозрении». Управу обняла радість, мов кожному з членів прибуло від того щастя. Як на те

в городі лучився Дмитренко. Його закликали в управу, зачинились; довго балакали. Усі вийшли, всміхаючись.

Чіпка нічого того не знає. На Маковія поїхав у Хамло на ярмарок, та вернувся аж перед спасом. Того самого дня, як він вернувся додому, заїздить до його Дмитренко, розказує діло, радить самому заздалегodi тікати з управи.

Чіпка, як почув про діло, — мов хто його обухом лигнув по голові. Сором, досада, злість — усе разом прилило в його голову, мутило його кров, гамселило у висках; заходило жовтими й чорними кружалами у віччю... Сам він поблід; руки тряслися... Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простягає до його руки, хоче його схопити, обняти... Щоб себе не видати, він скочив з ослінчика, де перед тим сидів; став ходити по хаті; блудив мутними очима по стінах... Одна думка обганяла другу; одна одну випереджала, наче гралися наввипередки; він хотів на бігу піймати хоч одну з них; вони од його тікали, зникали, одні тільки краї їх на одну хвилиночку мелькали, — поки не злилися в одну думку: як-не-як, а живцем не податися в руки!

Дмитренко, як мара та, сидів над його душею, чигав, як шуліка, коли Чіпка пристане на його раду — сам «вийде в одставку».

— Коли б мене на шибеницю вели та сказали: як подасись сам, помилуємо, — я б і тоді не послухав! — скрикнув Чіпка. — Хто скаже, що я чоловіка вбив?.. Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагонили... А тепер шкода: нема волі?.. Тепер завадило — всі рівні?.. Я людям служу... мене люди вибрали... мене люди й скинуть!

Поїхав Дмитренко ні з чим!

На другий день летіла од предводителя до губернатора бумага.

Через день привезла стахвета од губернатора приказ: «устранить гласного Варениченка по неблагонадежности» .

Упала ця вістка, як грім, на Чіпчину голову... «Це гірше крадіжки, розбою! — думає він. — І назви цьому немає. Там — прийшов, узяв — і нема... видно, чого нема!.. А тут — усе є... і добро зосталося, і сам зостався... То що з того, що зосталося?.. Коли твою честь украдено... душу твою обезславлено... Та ні! не буде цього... Ми ще поміряємось... Ще побачимо, чий батько старше... Не той тепер вік... часи тепер не ті... не ті люди!..»

Запрягає Чіпка коней, їде в Гетьманське. Не поганя — жене коней; не везуть вони — мчать — та прямісінько до Пороха в двір.

Перемінився Порох з того часу, як його бачив Чіпка: постарів, захирів, опав. Колись кругле обличчя розтяглось вздовж, осунулось; щоки пообвисали, очі помутніли, руді вуси посивіли, сам згорбився, труситься... Оже пізнав він Чіпку; пізнав і його Чіпка. Привітались, як давні приятелі. Почула Галька чужого чоловіка, увійшла в хату; подивилась на Чіпку і вийшла мовчки. На ній — лиця було не знать, так вона схудла, аж почорніла...

Перше всього послав Чіпка за горілкою: побігла чорномаза дівчинка, Гальчина дочка. Порох зрадів горілці і випив підряд аж три чарки. Тоді Чіпка похвалився йому своєю пригодою. Не втаїв він нічого: розказав, як Дмитренко намовляв перед виборами людей у Пісках; розказав, як крутив усом на виборах; розказав, як пани намовлялись не пустити мужиків у земство, які були вибори... Сказано: нічого не втаїв гострий язик ображеного Чіпки.

Гаряча мова розпалила гарячу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очах — і він написав Чіпці жалобу. Хоч тряслася рука старого писака, хоч бризкало перо, — одначе з-під його отрута на папері зосталася. Вилив Порох у жалобі всю свою злість, що накипала довгі роки: обсипав, оцерклював старий ябеда панів Польських так, що аж сам трясся, читаючи Чіпці жалобу. Чіпка заплатив йому добре, подякував, одвіз жалобу на пошту, а сам поїхав у Піски.

Минув тиждень. Ні чутки, ні вістки! Був великий бенкет у предводителя. Настягалось гостей сила. До самого білого світу пили, гуляли, у карти грали; один перед одним новиною хвалилися; раділи, що «хама» з управи вижили...

Світом задзеленчав дзвоник повз будинок Польського — і на хвилину сполохнув веселе гульбище. Дехто навіть зазирнув у вікно, та з освіченої хати нічого не побачив; тільки чуть було, як застугоніли колеса, проминаючи будинок...

Незабаром принесли з станції бумагу до предводителя.

— Приїхав чиновник од губернатора, — сказав хтось, розпитавшись поштаря.

Як блискавиця шморгнула в хаті — і перелякала все гульбище. Усе затихло, немов замерло... Якись перелякані погляди у недавно веселих очах без тямку блукали по хаті; кожен дивився на другого — і мовчки переводив погляд на третього, четвертого... Предводитель вийшов у кабінет до

себе, а по хаті пройшов тихий, задавлений гомін, наче вітрець повійнув листвою... по всіх кутках зашепотіли.

Через п'ять хвилин поштар пішов назад, а в хату увійшов предводитель.

— Оце так! — скрикнув він, перевівши дух. — Зараз подаю в одставку...

У хаті все затихло: така настала тиша, що чутно було, як крізь спертий дух виривалось кожне слово у предводителя.

— Що це? Слідствіе... надо мною... над нами слідствіе наряжають... І після цього щоб я служив?.. Зараз же в одставку... зараз!..

— Що, що таке, Петро Васильович? — питають його, обступивши з усіх боків... — Щось уже є... уже якась ябеда!..

— Как же, как же, — задріботав він, мотнувши головою. — Наші вибори не признані... слідствіе наряжено... І після цього служить?.. Не хочу! не хочу! — залементував він і заходив по хаті.

Шавкун з одного кінця зали протовпився в другий — як стіна блідий, задуманий.

— Так... так... це він... він та Порох, — зашепотів він, підступаючи до Чижика. — Він три дні... ні, мабуть, буде з тиждень, як водився з Порохом...

— А вже не хто, як не Порох! — обізвався Чижик до товариша. — От стара ябеда!! Не здихаємось ніяк... уївся та й уївся...

Шавкун одійшов трохи. Надія заграла у його хитрих очах.

— Знаєте що? — зашавкотів він. — Може, ще діло поправимо... Треба дізнатись, хто писав жалобу... Коли справді Порох, — тоді нічого й казати... Ябедник писав! Хто повірить ябедникові?

— А справді, — загуло кругом. — Треба довідатись... Петру Васильовичу треба поїхати до чиновника, розпитатись...

— Кому? до кого? — бришка предводитель. — Щоб я їздив? Не буде сього!

— Просимо, Петро Васильович!.. просимо!.. про-симо-о! — загукали кругом.

— Не поїду... виберіть кого другого... Я ні за що не поїду... Надо мною слідствіе?!

— Просимо... просимо!.. просимо!! — ще дужче загукали.

Насилу ублагали. Уже зовсім розвиднілось, гості подякували хазяїну, попрощалися, порозходились...

Годин через три будинок Польського знову кишив панством. Сюди зібралися знову всі, хто був учора, щоб почути: хто писав жалобу і про що та жалоба. Предводительського синка не було: він поїхав до чиновника.

Незабаром вернувся з жалобою. Подав Шавкунові до рук:

— Читайте!

В хаті затихло, Шавкуна кругом обступили. Шавкун розвернув бумагу; одкашлявся, як дяк на криласі, глянув:

— Так, так... і рука Порохова... — сказав наче сам до себе і став читати.

Кожного кидало то в огонь, то в холод од тієї ябеди. Усяк аж голову схилив, слухав, — як слухав винуватий школяр правдиві вичити про свої вчинки.

Шавкун скінчив.

— Клевета! ябеда!! — загукали кругом. — Жалійтесь, Петро Васильович! це — обида... Хіба можна так виражатись: «организованная шайка», «сонмище кріпосників»? Хіба можна?..

— І як губернатор прийняв таку ябеду?! — хтось гірко вимовив...

— Підіть же! — каже другий, здвигнувши плечима.

— Это давление администрации... вмешательство в земские дела! — гукнув хтось з кутка.

— Та... так... вмiшателъство. Нада міністру писать.

— Егеж, еге... Міністру! міністру!.. От лица всего дворянства. Ми все вас просім, Петро Васильович!.. просимо! просимо!!

— Харашо... харашо, — одмовляє він, од дувшись, як індик.

Шавкун з Чижиком переглянулись, — і іскорки сміху заблищали у хитрих очах.

— Ось постійте... не гарячіться так! — каже Шавкун. — Чого нам до того міністра лізти? Нам треба спершу це діло забити, позбутись його...

Шавкунова рада взяла своє. Шавкуна послушали і змовились, як в один голос, казати чиновникові про вибори.

У дванадцять годин приїхав чиновник до Польського удвох з справником і прийнявся за діло... О шостій годині сідали гості за довгий стіл обідати. На покуті сидів чиновник; по праву руку Польський; по ліву — Кряжов... Здавалося — то сиділо три давніх приятелі, котрі, не бачившись цілі довгі роки, на превелику радість зустрілися... За столом на покуті ішла весела розмова, сміхи та жарти... На однім крилі і на другім розмова ішла тихше, а вже ж на веселих обличчях гостей можна було помітити, що покутня радість крайком зачепила й їх... Навіть на захирилих, судових

пиках Шавкуна й Чижика, що поруч сиділи у кінці столу, навпроти покuttle, — видна була якась веселість.

Багатий на смачні страви, розкішний на дорогі трунки обід кінчався. Моторні лакеї розносили високі кришталеві чарки з пінистим шипучим вином. — Перший підвівся чиновник, — уставив у ліве око стекольце, підняв вгору чарку; подякував панові Польському за добру учту; нагадав, що адміністрація вкупі і в «союзе с привилегированным сословием» повинна «зорко следить» за «революционными элементами», що обох їх «интересы общие», що вони повинні піддержувать «государственный строй», — берегти його од «напора безумных социалистических идей», котрі тепер злочинці розсвіають всюди... І красна, і вчена була та річ: гетьманські панки ще зроду не чули такого гарячого слова! На заключку воно зичило панові Польському здоров'я, а «привилегированному сословию» радило злить його «интересы» з «интересами администрации», од лица котрої чиновник примовлявся випити за «общее народное благо»...

Випили за «благо»... Лакеї знову поспішили поналивати чарки. Підвівся Польський — і тільки й видумав, що просив випити за здоров'я «дорогого гостя»... Випили й за «дорогого гостя». Лакеї знов наповнили чарки. Підвівся Кряжов — і розпустив свого довгого язика про той розбрат, який пішов між двох «сословії»; похвалив адміністрацію, що вона стереже «интересы имущих классов», що вона піддержує «экономическое развитие страны» — помагає строїть залізниці, помагає заводити «банки», обороняє «отечественную промышленность покровительственною системою», — просто сказати: «создает народное благо»... За таку велику послугу Кряжов прохав випити — за адміністрацію... Чиновник подякував від «легкого сердца» і примовивсь випити за «дворянское сословие».

Обід скінчився. Повставали з-за столу, подякували хазяїнові і розтеклися скрізь по будинку. Гомін, галас! Одні дивувалися красномовству чиновника, другі підхвалювали Кряжова, а третім найбільше подобалась «скромность» речі предводительського синка»...

Тільки один Шавкун з Чижиком дивувались усій отій «комедії» — і, стоячи в кутку, радились нишком: як би їм здихатись Пороха.

Програвши в карти далеко за північ, чиновник став прощатись.. Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней. Невелике чиновниче збіжжя зложено було у невеличкий чемодан і положено у ногах поштаря.

Адміністратор сів; поштар махнув на коней батогом, задзеленчав голосний дзвоник — і тільки курява встала...

— Поїхав! — в один голос сказало кілька душ.

— Хороший чоловік!..

— Чудесний... хоч і молодий... А розумний — не кат його взяв!

— Та ще б! Правовід та не розумний... Ну, звісно: благородне дитя...

— А коли б воно нам не нашкодило, — увернув хтось неймовірний.

— Хто? він? — оступивсь Кряжов. — Ніколи! Ні зроду-віку... Ми його знаємо, як облуплену овечку... Він у нас у банці — по уха застряв! В довгу, як в шовку!.. Він у мене ось тут сидить! — Кряжов стулив міцно кулак і показав поверх голови.

— Ну, коли так, то безпечно! — в один голос зарішили Шавкун і Чижик.

Горе кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розтрудоженим лихом у серці. Стрива його мати, хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чим? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок любісінький, милісінький, а привезли — ледве дише.

— Гм... А що у вас чувати доброго?

— Що ж тепер доброго почуєш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбишаки... Чоловік з двадцять наїхало, — та сторожі одбили... Кажуть, така бійка була, господи!

Чіпку подрав мороз поза шкурою... «Так... так! — думає він. — Оце ж воно йому й ікнулося!..»

Порозпрягав він коней, підложив сіна. Ходить по двору, — не хочеться і в хату. Сонце саме заходило. Піднялась вечірня шарпанина. Там воли ревли; там овечата мекали; там жінки свиней кликали... Все то хазяйські клопоти. Чіпці — байдуже до всього того! Він навіть не дослухається... У його тепер свої клопоти, не обберешся їх...

Ходить він по двору — нудно; увійде в хату — хатні померки ще дужче розвертають сумну думку. Розстилає вона перед ним, наче страшний килим, страшні пригоди життя... Ось і Максим лежить — перебитий, переламаний... Ось висовуються давні, знайомі тіні: Лушня, Пацюк, Матня, ще й другі братчики... П'яні голови горять кривавим цвітом; в очах палає хижість, голоднеча... Ось піднімаються в пам'яті панські комори: про них

нагадали в земстві... пригадався сторож... І сторож, і Максим качались перед ним, божевільно стогнали... Чи правда тому?.. Правда... гола, страшна правда! Що б він тепер дав, коли б можна було її викинути з пам'яті, забути... Так ні!.. Таке не забувається... Воно, мов нарощне, вилазить наверх; наче яке страховище, лякає тебе... Навіщо ж воно вертається? нащо воно здалося мені?.. Воно перестріло мене, перейшло мені дорогу тоді, як я хотів його слід затерти... І спливає йому на думку земство, з своїми плутощами та хитрощами, з своєю образливою неправдою... «Воно мені нагадало про те... Я хотів йому останній вік оддати, а воно мене завертає до старого... Хіба в земстві не ті люди, що й були?.. Хіба вони в один раз перемінилися?.. Чого ж їм можна служити?.. Чому мені ні?.. Кожен з нас несе гріх за собою... Чого ж одному прощено, — один забувся про його; наче спокутував... А мені — нема ні забуття, ні спокути... І не карали — і винуватий... Де ж та правда на світі?!»

Зовсім смеркло. Люди і світ спочили. Лягла вже й Мотря.

Тільки один Чіпка не лягає: ходить, нудиться, карається... З хати надвір, знадвору в хату.

— Чого ти, сину, тупаєш! Чому спати не лягаєш?

— А вам спиться? — неласкаво одказав він.

У голосі його забренчала давня туга. Материне серце почуло її зразу — і злякалося.

— Спиться ж... — ласково одказала вона. — Чому ж воно не буде спатись, коли така пора?

— Ну, то й спіть, коли спиться, — м'якше сказав Чіпка та й опустився на лаву...

У хаті темно, тихо. Мотря тихенько зітхає...

— Мамо! — обізвався Чіпка.

— Чого, сину?

— Чи воно коли буде правда на світі? чи, мабуть, ніколи не буде?!

— Господь його знає, сину. Коли більше було отаке заводитись, як тепер, то певно, що й тієї не стане, яка тепер є...

— Ні, мамо... Видно, ніколи не було тієї правди... ніколи й не буде. Не заводилось би таке, коли б вона була...

Мотря нічого не одказала. Чіпка знявся, знову вийшов з хати та прохдив по надвір'ю мало не до світа білого...

На другий день поїхав Чіпка до тестя. Теща й жінка стріли його перелякані. Вони повели його у колись Галину хатину. Явдоха щось довго-дов-

го шептала йому, ламаючи руки. Вона була, як полотно, бліда-перелякана. Галин погляд світився тяжкою мукою. Прикро й глибоко дивилась вона на чоловіка, немов казала: «Он, бачиш!»

Чіпці, одначе, було тепер не до того. Побалакавши нишком з Явдохою, він пішов у світлицю. Звідти доносилося до них страшне стогнання. У світлиці на ліжку лежав Максим, перегнувшись удвоє. Раз по раз з грудей у його виривались тяжкі «охи», раз по раз він схоплювався руками за перегнуту спину. Його мучений вид уразив Чіпчине серце — аж забігала мишка... Явдоха підступила до недужого.

- Максиме! — обізвалась вона.
- О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.
- Чіпка приїхав.
- Тату! здорові були, — привітався Чіпка, підступивши до ліжка.
- Ох-о-ох!..
- Чого се ви?..

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривлений у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашлявся... Забулькотіло в грудях; Максим виправивсь, тріпнувся; розкрив широко очі, провів ними хижо по всіх... То був останній погляд — погляд наглої смерті... Явдоха мерщій накинула на вид чорний платок.

Як підняли платок, — Максима вже не було... Мука застигла у його на лиці, виглядала широко розкритим скривленим ротом, витріщеними очима...

Галя глянула — і скрикнула... «Умер!.. умер!..» — кричала вона не своїм голосом, вибігаючи у кімнату і кидаючись на ліжку лицем у подушки.

Чіпка зиркнув — і затрявся... Він ніколи не бачив такого страшного, холодного погляду. Перед ним війнула друга смерть — бабина. Там — тихо, наче забуваючись або засипаючи, успокоювалась добра душа. Тут — з страшним боєм, муками та прокльонами покидала вона землю... Голова в Чіпки закрутилася, затуманіла. Він закрив на хвилину очі й опустив бліде лице на груди...

Одна Явдоха якось видержала. Вона знову прикрила чорним платком Максимову голову, сіпнула Чіпку за рукав і вийшла з ним з хати, боляче стуляючи очі, з котрих туга ледве видавила дві сльозини...

А в Гетьманському пани раділи, що по їх сталося. Вибори утвердили, а на Чіпчину жалобу через справника послали одказ.

Ось відкрилась і земська рада. На раду прибули одні пани: селяни не поїхали. Одні, як Лоза, через те, щоб не чути такої бридкої лайки та ганьби, яку вони чули од станового на виборах; а другі не поїхали — за возовицею. Саме хапалися з нею, бо дощі як затялися: щодня та й щодня... Радили раду одні пани.

Через тиждень чутка про ту раду оббігла цілий повіт. Перш усього розказували, яке велике жаловання положили членам в управі; потім того жалілися на якийсь чудний налог з землі: у кого її більше, той платить менш, а в кого менше, з того й бери; далі хвалилися, що шляхи, греблі й містки будуть рівняти, гатити й лагодити «натурою», тобто мужичими руками...

Чіпці тепер не до того. Його заклопотали хатні клопоти. Треба було теста поховати, поминати, худобі його порядок дати. Чіпка викрутився цілий місяць, як муха в окропі: ніколи було дослухатись, що люди говорять.

На Параски у Гетьманському ярмарок. Упоравшись коло хазяйства, Чіпка поїхав. Перше-на-перше зайшов в управу. Як же почув, що така біда з ним, — як сто зміїв разом ужалило його серце. Не розпитуючи, як, що, за віщо, — від злості він не міг слова вимовити, — вийшов неборак з управи, наче вчадів... Голова ходила ходором, кружала, боліла; в висках — як хто молотком стукав; в очах — жовто, чорно; а в ушах — пищало, стогнало, вило... Щоб хоч трохи очуматись, він пішов походити по ярмарку... Ходить поміж возами, попід крамницями — роздивляється, слухає... Тільки й речі, тільки й мови, що про земську раду, про налог!..

— Знаєте? — питає, усміхаючись, один великопомісний панюга другого.

— Знаю, знаю...

— Синок не уступить батющці...

— Та кий біс, не то він? То все Шавкун з Кряжовим... От голови!!

— Ото їм — всесловність! Хотіли рівноправності — оце їх і порівняли... А то справді — всяка наволоч дере ніс угору... Нехай же тепер знають!..

— Оце самоуправа!! — запихкавшись, з переляканим видом, стрічає мілкопомісний панок сусіду. — Чули про налог?

— Де ж не чути? Добре далеко розходиться, а лихе — ще далі...

— Оце так! — підскакує третій полупанок. — Цього ще не було, щоб без сорому, прилюдно, в вічі казали: хто має на десять рублів, — з того бери руб, а хто на тисячу — копійку. А тепер, при самоуправі, діждали...

— Їм що? — четвертий каже. — Вони собі повбирались в управу, луштитимуть з нас грошики — та й ні гадки!..

— А нашому братові — дошкуля, до самих печінок доходить... — веде річ перший.

— Та ще як дошкуля! — піддержує третій: — такими поборами печінки витягнуть!.. А з чого його, скажіть на милість? То було сякі-не-такі, а все-таки три своїх робітники, а тепер... біда та й годі!.. А народ так розледачів, що, сказано, хоч сам за плуги берись... Ні за ласку, ні за гроші... Він швидше той день у шинку просидить, ніж піде на роботу до пана...

— Це розбій! це — здирство панське!! — чує Чіпка — гукають селяни під яткою.

— А бач? — не я казав? — пристає до старшини підпивший староста. — Не я вгадав, що вони й земське вигадали, щоб себе полатати... Цар людей одібрав, цар волю дав... Хіба ж їх так і випустити? Егеж!.. Коли не роблять, — хай же хоч платять!

— То, було, окружний з нас шкуру дере, а тепер — управа дратиме, — бідкаються козаки.

Чіпка все це чує — і кожне слово, як гостра колючка, коле його в серце... Він слухає... До свого горя приливає ще людське; троюдить ним своє гаряче серце; розбуркує старі думки... Злом пашисть лице його; злом світять очі, — аж поблід від злості, аж руки трусяться...

— Недурно вони так усилювались мене випхнути... Аж їм он чого заманулося? Прокляті! Аби їм тепло, аби їм добре... Нехай дурний мужик на всіх робить, за всіх платить; хай одбуває одбучі... Нікому за його оступитися! Вони себе знають... своє панське кодло знають... А мужик — віл... ори, поки здужає! Дай йому полови, щоб не здох, — та знову запрягай... поки не впаде в борозні... А тоді здери з його шкуру на чоботи... Прокляті! Чорти, а не люди!

Чіпка кричав, розмахував руками; гаряча його річ огнем пашіла. Кругом його дедалі більшала та більшала купа людей; довго слухала мовчки; потім хто-небудь увертав і своє слово, підкладав дров до багаття. На той крик нахопився Дмитренко.

— Що це ви робите? — спитав він Чіпку.

— Як — що?

— Та де ж? Ви людей бунтуєте... земство лаєте... управу... налог...

Щоб вони не діждали його брати! — грякнув Чіпка.

— Чого це ти так розкричався? га? — перемінив становий річ, розсердившись. — Чого ти людей бунтуєш?

— То ви їх бунтуєте, а не я! — одрізав Чіпка.

— Гляди, лишень, козаче, щоб з цілим язиком додому вернувся. Чуєш? не забувайся!

Становий пішов далі поміж возами. Чіпка знову прийнявся за управу...

Надвечір вертався він додому вкупі з Грицьком. Він був сумний, мовчав цілу дорогу. Грицькові аж моторошно стало, він зачепив його:

— І охота тобі, брате Чіпко, з ними лаятись?

— Чи можна ж, Грицьку, втерпіти?

— Та плюнь на них... Хай їм з їх управою, з їх земством!

— Мене громада вибрала... Я громаді присягав...

Хто старший: громада чи вони?

— То й на громаду плюнь!

Чіпка аж позеленів од такого слова — і нічого не одказав.

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! що з тобою? ти нездужаєш?

— Ні, здоров... Їсти хочу.

Дали йому їсти.

Чіпка сидить насуплений, жовтий, аж зелений, — їсть мовчки. Побідавав, як стало сонце сідати. Не підводячись з місця, схилив він на руку голову, оберся об стіл, — та так і закам'янів... Західне зарево освічувало його сумну, як з мармуру вироблену постать, — один її згорблений вид наганяв журбу тяжку. Галя глянула на його — і нишком стала плакати. Чіпка почув.

— Чого ти, Галю?

Вона мовчала.

Він підійшов до неї; взяв її руками злегенька за голову і, заглядаючи в вічі, промовив: — Скажи мені, Галочко, чого ти?

— Ти мене зовсім забув... — одказала вона, схлипуючи.

— Я забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, що воно в мене отут сидить! — показав на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря. — Чи воно тобі не огидло?.. На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого малку — аж до сьогодні; назирнули кожну пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь!» — шептав він. «Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди захватись від неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна, — весь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя.

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX

Лихо не мовчить

Поховавши Максима, Явдоха сама побоялася на хуторі жити. Підмовляла дітей, вони не захотіли. Тоді вона спрдала дворище, спрдала все, що можна було спродати, та й перебралася до дітей. Разом з нею вступило й нове лихо в Чіпчину хату.

Перше всього матері не помирилися. Явдоха була пишна, горда. Як тільки оселилася, зараз почала все на свій лад перевертати, господарством заправляти. І те — не так, і друге — не до ладу, і третє — не на своїм місці стоїть! Мотря, — з молодих ще літ зсушена то працею, то нуждою, суха, як опеньочок, тиха, бідненько зодягнена, довго мовчала, потакала Явдосі... Одначе не видержала. Явдоха щось уже стала дуже верховодити, за віщось крикнула на Мотрю. Мотрю розібрала досада, вона обізвала Явдоху панією; а Явдоха налаяла Мотрю нищою, дармоїдкою... З того й пішло... Лайка та сварка, бучі та колотнечі! Не було того дня, щоб вони між собою не лаялись.

Галі шкода було Мотрі, котру вона так уподобала, і вона, щоб не сердити й матері, ховалася од тих буч та сварок або у себе в хатині, або у Христі.

Вона рада була зійти куди з двору, щоб ні чути, ні бачити! Як же вже й її зачіпали тим, то, звісно, як дитина, вона тягла материну річ. Чіпка й собі, хоч і бачив, що мати ні в чому не винна, держався руки жінки, а за нею — й тещі. Довелося Мотрі таке життя, що хоч безвісті тікай!

— Казала я тобі, сину, — жалілася іноді Мотря Чіпці, як уже й йому теща залле за шкуру сала, — казала: не бери багачки... ні тобі життя не буде, ні мені, старій, спокою!

— Потерпіль, мамо, ще трохи. Що ж робити? Це все вона верховодить... вона бучу збиває... Поки її не було, — було тихо й мирно, все гаразд; а як стала — все так і пішло догори дном... Покоріться, мамо.

— Не буду я, сину, коритись, чорт зна кому. Краще піду в люди та людям покорюся й поклонюся, ніж мені їй кланятись за шматок хліба, що від тебе заробила...

Чіпка розсердиться ще дужче. Вийде з хати — або до Грицька піде розвести свою тугу, або коло худоби порається, а іноді й зовсім з двору з'їде у ярмарок куди — та не вертається днів три або й чотири.

— От, бач! — викладає тоді Явдоха Галі! — Це вона, вона все вас розстроює... це вона, стара відьма, бунтує вас, підбиває його! Жило б, старе дуб'я, коли й зобуте й зодягнене, не голодне й не холодне... Так ні! Ще й кирпу гне... мов її гірше тепер, ніж тоді, як нужу годувала!.. Сказано — злидні! Як парші трохи обкидали, — зараз і вередувати...

Вернеться Чіпка додому, стане йому Явдоха викладати, на Мотрю клепати. Розпалиться він на матір, дивись: на Мотрі все й окошилося...

Заплаче було, бідна, одна в кутку на печі сидючи, та й годі.

Такі безперестанні бучі та гризня доливали отрутою й без того вже отруене життя Чіпчине. У своїй хаті він був, як чужий: вона йому остогидла. Йому було в ній душно, тісно, серце забажало волі, душа — простору. Він почав згадувати старе товариство...

Грицько з своїми завсідними жалобами на втрати, з своїми розмовами про недостатки, про худобу, з своєю жінкою — тихою й доброю молодичею, — з усім напрямком свого тихого пахарського життя, — здавався йому тепер нудним, сумним. Він слухав його жалощі, позіхаючи, а думка, рядом з розмовою, малювала йому інший побит життя — ще до заручин... Там хоч і горілка лилася, як вода, хоч хто й верзюкав з п'яних очей казнащо, — та все те жило, мучилось, любило, кляло... То життя було, хоч і під п'яною облудою. А тут — тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства, а дома — гірше, ніж у пеклі!

Щоб хоч трохи одвести ту самотню тугу, Чіпка почав перекидати лишню... Та — добре тому пить, чий хміль спить... А Чіпчин хміль не спав: він його ще дужче мучив, як огнем пік і без того палке серце... Він тоді сердився на всіх і на все. Теща йому не вгодить; мати боїться; одна ще Галя має над ним волю; він її усе ще кохає й поважає. Оже іноді й їй доставалося. Він доскіпувався до неї: то чому вона не хоче наймички найняти, то чому те та друге й досі не зроблено, то чого вона тратить над шитвом очі — то сяку, то таку всячину видере та й присікається...

Галя слухала все те — іноді одмовляла, іноді мовчки плакала, а іноді чогось боялася... А спідтиха-тиха серце її щось недобре віщувало, боліло, нило...

— Чіпко! — іноді вночі, як усі поснуть, вона обізветься до його. — Що з тобою сталося?.. Ти почав вередувати всім... Все тобі не любе, не миле, усе остогидло... Невже правда, що все остогидло?..

Те питання було йому гіркою докорою. Він почував себе винуватим перед Галею: він даремно присікувався до неї... Тепер її журливий голос разом голубив і докоряв його.

— Галю, рибонько моя! — шепче він. — Тяжко мені... важко... Сам не знаю, де б я дівся, куди б себе запровадив?.. Хоч би діти були... Може б вони розважили мою тугу... чи не розлетіли б вони мого суму?..

— Чого ж тобі важко?.. Хіба тобі й коло мене важко?.. І зо мною сумно, Чіпко?

— Ні... ні, Галочко!.. з тобою мені весело... коло тебе мені так легко... Хоч би матері не лаялись, хоч би вони в миру жили... А то — щодня гризня, щоденна лайка...

— Чи я ж винна тому. Чіпко? Я б сама рада, коли б вони помирилися, поєдналися... Так же бач... нічого не вдію! Така вже в обох натура: кожна кожній не хоче й на крихту вступити.

— Ой, ні... Ні, Галю, не те... не те... Я боюся, коли б я не занастив твого віку, — перескакуючи на друге, шепче Чіпка. — Я б оддав половину життя свого, аби ти була щаслива... Так же, бач: немає щастя, немає добра! Якесь лихо з самого малку мене окривало, — з самого малку воно вчепилося за мене, ніяк я від його ні одіб'юся, ні одгребуся! Як той ірод, залізло в саму душу та й душить, та й вадить, та й каламутить усім... Он колишне товариство (недавно бачив) — веселе, щасливе...

Галя почула — звідки вітер віє, куди хилить... Вона бачила, що чим далі, то все Чіпка від неї одходив та одходив... Вона бачила — серце їй правду

казало, — що не вдержати уже їй Чіпки біля себе, що йому остогидло таке життя — не вдовольняло його... І вона тихо-тихо, потай од Чіпки, нишком плакала... То вона спускалася у своє недавнє щастя, роздивлялась на його, перевертала, розглядала без того гарячого пошибу перших любовців, котрий перше не давав їй ясно глянути на життя їх, розбирала поглядом сторонньої людини. Після таких розглядин та рахування самої з собою вона перелякалась своїх думок... Вона справді не була щасливою, не принесла й Чіпці щастя: вона не була матір'ю — та чи й буде!.. І, падаючи перед образом, молила пречисту зглянутись на її сльози...

А тим часом Чіпка робився все смутніший, зліший, нетерпеливіший...

— Ти б, Чіпко, коли тобі обридло так жити, кликнув товаришів, погуляв би з ними: може б, хоч трохи розігнав свою тугу, — раз сказала йому Галя, бачивши непереливки.

Вона захотіла ввійти в те товариство тихим янголом-спасителем, навчити запеклі харцизяцькі душі, п'яні голови любові до людей, до їх мирних звичаїв, до раз заведеного тихого життя. Та ба! Тим запеклим душам треба було десь дівати свою силу, що пручалася, рвалася на волю, переступала звичаї, топилася у гульні, в горілці; п'яним головам одрадна була несамовита сваволя, котра б не знала ні в чому припону, заборони, буйна та шумлива, як самий хміль... їх не зведеш на протерту стежку тихого, незамутного життя! Не з її м'якою, до спокою, до тихого щастя похилою натурою, не з її розумом жіночим, тонким та гнучким, руйнувати було ту башту кріпкої волі... Туди треба було не жіночого серця, люблячого, теплою, а каменю дебелого та холодного, що його ніколи іскра любові ні розтопить, ні нагріє... Тієї волі не звоюєш слабою жіночою рукою!

Галя побачила, що вскочила з Чіпкою, як риба в невід — і... заплуталась... Стала вона побиватись, борсатись, трепетатись... Шурхнула, як пліточка, в першу дірку — і вискочила на чисту воду... а Чіпка зостався в неводі!.. Вона за ним убивалася, сумувала, плакала. Та він того уже не чув, не бачив. Він тепер знай співає про неправду людську; кляне земство, котре йому не далось в руки; лає здирщину, котру лаяли всі небагаті люди; бідує з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди не вгодні землі; допомагає їм грошима, коли пристають за подушне зборщики; бенкетує з ними — і часом, заливши очі, викрикує, що час би й покарати... А прийде додому — і п'яними руками пригортає до п'яного серця свою Галю, не примічаючи палких сліз на її очах та смутку на змарнілому личку...

Настали часи інші, завелися порядки другі в Чіпчиній хаті. Привітна й тиха своїм спокійним сімейним побитом, стала вона тепер притоном гульні п'яної, несамовитих реготів, співів... Явдоха, звикши до гулянок замолоду, згадала їх на старість, допомагала зятеві в його затіях.

Оце у суботу, під неділю або у свято завернуть до Чіпки старі товариші: Лушня, Пацюк і Матня. Уродиться боклаг горілки, страва усяка. Явдоха порядкує. Галя куди-небудь у куток заб'ється, сидить мовчки, дивиться, як її чоловік гуляє, слухає, що верзуть його товариші. А Мотря — аж на пів залізе, щоб хоч не бачити того нічого...

Чіпка сидить з товариством за столом: чарка літає за чаркою, задурює їм голови; крики, співи та реготи окривають усю хату, вириваються крізь вікна надвір... Іноді зачне хтось баляси точити, про свої походеньки розказувати. Явдоха слухає, сміється, радіє; Галя — сумує; Мотря — спльовує на печі мовчки... «Хоч би смерть швидше прийшла, — думає вона, — щоб ні чути, ні бачити такого!..»

Найбільше Лушня розказував. Як музика, тільки поведе смичком по струнах — і заговорять вони то зично-радісно, то журливо-плакучо, — так він своїм язиком грав по людських душах. Розказує одно — усі за животи беруться та регочуться; почне друге — жаль серце, немов каменем, давить, на очах виступають сльози... Частіше всього він любив згадувати про своє молоде життя, про свою матір. Оце й зачне було:

— Мене мати привчала красти ще змалечку. Бувало, посадить мене, малого, коло себе, положить перед очима шматок хліба, — та й украдь у неї так, щоб не бачила! А побачила — зараз бити... А дубець у руках червоний та гнучкий, аж свистить... Я вже, бувало, і сим, і тим боком... углядить — так і стьобне дубцем по руці, аж синя попруга, як п'явка, кругом обів'є руку... Я закричу не своїм голосом та до неї: і «мамочко!» і «голубочко!» «не буду... не буду!» Обнімаю її... однією рукою нахиляю за шию, а другою, дивись, шматок уже й потури в пазуху. Отглянеться вона — немає шматка... Тоді й пожалує, і їсти дасть... А так — за цілий день не їстимеш...

— Була колись і цьому правда! — журливим голосом вимовить Галя, хитаючи головою.

— От хай мене хрест поб'є, коли неправда! Та потім і каже: «Ти не думай, сину, що я тебе по-дурному б'ю: це я тебе на добро учу! Виростеш, дякуватимеш... Усе, — каже, — крадь, де тільки легко лежить... А в пана, — вишукай, а вкрадь!..»

— Бо пан з людей надрав, — уверне Чіпка... — У пана своє одбери...

— Еге ж... Пан усе набрав з людей, пан і людей брав... От мою матір — адже взяв! Та, спасибі йому, й мене на світ пустив...

І почне, було, розказувати, як його матір привели у двір, у горниці до пана, як вона всього боялася, поки з паном не зазналася, як пан радів, коли знайшовся у неї він, «Тимощка — добрий молодець...».

— Пан радий — мені радий і матері радий... держить нас у горницях, не випускає нікуди. Мене іноді пестить, гойдає. А став я на ноги спина-тись, то все медяниками та цукерками годує та гривеники дарує. Мати дивиться та радіє. І така тоді до мене добра! Напуває мене чаєм; у панські пуховики положить спати; закутає в теплі одіяла; схилиться наді мною і довго-довго дивиться, а потім — ще довше цілує... Розкіш мені була! Коли це приїздить син додому з школи: вивчився вже — прогнали з школи... Як угледів це: «вон! вон з двору! щоб і духу не чутно було!» Пішла між ними гризня та лайка щоденна; мати моя щодня плакала та все мене ховала од панича... Увірвалося зразу добро наше!.. Мучився-мучився ото старий пан та й перевів нас з горниць у нову хату, що за кузнею була. Там нас і по-селено. Ото як перевели нас, — трохи угамувалось у горницях... Нічого! Живемо ми собі вдвох з матір'ю; до нас частенько й старий пан забігає: матір жалує; мені гостинці носить... Коли це, кажуть, панич жениться. І оженився. Узав собі дочку вашого — чорну-чорну, як плащувату циганку, тонку та високу, з здоровенним носом, що аж через губу в рот заглядав, з язиком здоровкався... Як ото одружився, так і похмарило одразу всім. Не було того дня, щоб не чутно було плачу на стані!.. Та й старому панові, видно, не медяно стало: посивів старий, з тіла спав, на виду подався, почав перекидати лишню... Бувало, встане вранці, рано-рано, викраде таку годинку, що ще син починає, та до ключника Якіма.

А Якимові наказано: як тільки забачить, що пан повернув за куз-ню, — щоб зараз біг і казав їй... То він було до Якіма: «Якіме! голубе мій! Я вже тобі стару жилетку віддам — тільки мовчи, не кажи!» Яким гляне на його: стане йому жалко старого пана, що колись усім орудував, і самим Якимом, а тепер стоїть перед ним згорблений, трусить та так жалібно просить... «Ідіть, каже, тільки не баріться, бо вже швидко молоді повстають...» Він тоді підтюпцем до нас: «А де мати?» — питає мене. «На вгороді», або де там, одкажу. «Піди лиш, поклич». Та й ткне мені копієчку у руку. Я, бувало, на одній нозі поскачу. Прийде мати; сяде він проти неї, дивиться, згадає давне — та й заплаче, жаліючись на сина та на невістку. — «Благодорне, кажуть, званіє порочу... Дурні! Яке там

у біса званіє, коли мені жити недобре, коли мені нема ні в чому волі?.. Спершу, — каже, — я хотів тебе одарити:ґрунт дати, хату поставити, землі одвести і на волю випустити за твою службу... А тепер — не можна... невільно мені в тому... ні в чому немає мені волі...» Та схилиться на стіл головою та й заплаче. Мати дивиться на його та й собі плаче... А я, бувало, прищурюсь собі у куточку та нищечком і думаю: чого вони плачуть обоє? Оже недовго пан щось і пожив після того... Зажурився та й умер. Як почувла мати, то цілісінький тиждень тужила, як божевільна, не своїм голосом, а мене била щось з місяць — хто його знає й за віщо... Швидко нас знову у кухні забрали: матір дивитись за дробиною, і мене з нею... А в кухнях — нужда... голодно й холодно! Мати й давай красти всячину: сальця, було, украде — мені дасть, пупок або печінку з печеної вутки... Піймали її якось на крадіжці, розтягли та й одірали, як кішку, — насилу встала... Оже не покаялась, не покинула свого ремесла... почала ще ото й мене вчити. І, спасибі їй, таки вивчила!

Слухає Явдоха такі речі та підхвалює «доброго молодця», що не забув науки. Галя сидить сумна-зажурена: жалко їй старого пана, жаль Лушневої матері, страшно такої неволі... А Мотря на печі журилась, що її син з таким товариством гуляє; вона стиха шепче: «Господи! і вродиться ж така дитина на світ... отаке на матір сплести?! Сказано: не має бога в животі... ірод!» А Лушня за те, що добре вміє язиком молоти, частує товариство, примовляючи: «Щоб пани здорові були, щоб нам худібки придбали!..»

— А самі сконали! — кінчає Пацюк.

Іноді бував на тих сходинах і Грицько. Та не по душі йому були такі гульбища, а надто ті гострі колючки, які часто й густо заганяв йому в серце Лушня або хто другий з товариства.

— А що, Грицьку, чи пшениця вродила? — почне бувало здалека Лушня, натякаючи на завсідні жалощі Грицькові.

Грицько мовчить, мов не до його річ.

— Шкода! — одмовляє замість Грицька Пацюк. — Тепер настали такі літа, що пшениця не родить...

— Чому не родить? — огризнеться Грицько. — У такого, як ти, то й не родить, бо чорт має на чому родити... Хіба в роті посієш?

— Ні, Грицьку, — знову Лушня. — Тепер і земля така стала, що й на землі не родить! Ти її потом обливаєш, сльозами благаєш: уроди-бо, сира земле! А вона, бісова, глуха й німа: не чує й не роде!

— То й приходиться людям на неї жалітись, — піддержує Пацюк. — А кому ти на землю пожалієшся?.. Хіба іноді побачиш багатого товариша або кума, пожалієшся йому — чи не зглянеться, бува?..

— А знаєш, Грицьку, — вмішається одутлий Матня: — чого в тебе не родить? Не того, що сплодилася, — ні! То тебе бог карає... Було б тобі дурно тоді не брати Чіпчиного жита...

Грицько сидить — як на вугіллях тліє. Він би й огризнувся, та боявся бучу збити та ще з такими гультями. Та, правда, таки й Чіпка забивав усіх, не давав Грицька в образі.

Так миналися ті уїдливі жарти, аж поки Чіпка під товариську гульню не подарував Грицькові ста рублів грошей — на хрещеника.

— Тепер, Грицьку, знаєш, що тобі залилося робити? — каже Лушня.

— А що? — питає радіий Грицько.

— Тепер тобі годі й хліба робити, — однак земля не родить, — та все коло Христі ворожити: хай щомісяця дитину плодить! Чіпка — добрий чоловік: за кожним кумуватиме...

— Батькові своєму лисому розкажи! — приснув Грицько.

— А, їй-богу, вгадав ти, Грицьку, що лисий... Я б йому сам з великою радістю сказав так, та шкода, що вмер! Тільки що з того, що я б йому сказав? Коли він мені нічого не кинув — одинцеві... А що б то було, якби моя мати щомісяця по такому родила, як я!

— Поїли б одно одного... поки не подавилися, — лютує Грицько.

— Що, може, й їли б один одного, то й то, може, правда... тільки б не їли чужого хліба та грошей!

— Так що ж? Я прохав у Чіпки, чи що? — кричить, розпалившись, Грицько. — У ногах лавив?.. Його добра воля була, а тобі — зась! Не твоє діло, он то що!

— Та я й не мішаюся, господь з тобою. Я тільки раю... А не хочеш — хай твоя Христа ніколи ні одного не зроде... Мені що? Я тільки кажу: якби частіше, то корисніше б було!

— Ні, Чіпко, я в тебе через твоє товариство не можу бувати, — жаліється Грицько, як Чіпка ввійшов з комірчини, де брав горілку, в хату.

— Як саме? — розпитує Чіпка.

Грицько йому розкаже. Лушня виправляється, і тут же, між тихим словом, дивись, і вкине якого гедзика. Другі аж за боки беруться, регочуться. Чіпка на мирову зводить, частує. Грицько мов трохи і втихомириться, посидить ще, вип'є ще чарку та швидко й додому поривається.

Після того, як поли врізав від Чіпчиної хати, казав і Христі, щоб не ходила. Одначе вона іноді викрадеться нишком на хвилину та й побіжить провідати куму та Мотрю: Явдохи й Христя незлюбила.

Горілка, кажуть, всьому злому злодійка. А у Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день, щоб п'яне гульбище не збиралося, не гуло, не кричало... А коли не гульня — то гризня жіноча: матері як не кусають одна одну... Така колотнеча була Чіпці гірше долину. Він став солодити свою душу гульнею та горілкою... Без гульні йому нудно, сумно. Сновигає іноді по двору від хати до воріт, від воріт до хати, хмурий, на-суплений, як з хреста знятий, — за цілий день від його слова не почувеш... А прийде ввечері товариство, вродиться боклаг — прощай, розуме! Наїдяться, нап'ються, погуляють, — та й з двору... і Чіпка з ними! А перед світом везуть повну повозку всякої всячини...

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряв Мотря, а серце в неї як не розірветься від горя. — Другі кривавим потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, коли людей не страшно! Згадай: у яких ми злидних жили, в якій нужді гіблили, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки...

— Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка: — лежить там собі на печі, коли лежиться!..

Застогне Мотря, обіллється гарячими сльозами та й замовкне. Аж недужа від того стала, аж почорніла... її рідна дитина, її єдина надія... «Краще б я тебе не родила або малого задавила, ніж тепер отаке бачити!» Та й почне проклінати товариство, котре до такого підводить сина.

Явдоха чула це й бачила, та нарешне йшла проти Мотрі: підохочувала Чіпку, вітала його братчиків. Живучи цілий вік таким життям, вона звикла до його сама, раділа всякій удачі, допомагала в розбишацьких затіях... Чіпка щодень робився все хижіший та й хижіший. Як той звір, кидався він на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки пана та жида, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — заможного козака: обдере, як липку, тільки живу душу на світ пустить...

Галя, хоч від неї крилися й ховалися з цим, усе те волею-неволею бачила, та не мала сили що-небудь подіяти... Вона одмагалась сльозами. «Оце й мені, так як і матері, приходиться привикати до цього, — думала вона серед ночі самотою, як Чіпки не було. — Невже ж і я така стану, як мати? Чи, може, вона вродилася такою?.. Ні, то, видно, стала така за таким замужжям... Горенько мое! Це ж, видно, і мені не краща доля су-

дилася: розбишацька дочка — розбишацька й жінка! Господи!» І гидкий і страшний здавався їй Чіпка: вона його тоді жахалася... Коли ж, під добру годину, в любу хвилину прокидалося в його серці добро, сповідався він своїй Галі, обнімав, голубив її, — вона не вірила тому, що вчора думала. «Ні!.. розбишака не вміє пестити так любо, не вміє пригортати так щиро, так гаряче цілувати... Ні! Мій Чіпка не розбишака... Ні... ні! Він любий, добрий... Він карає неправду... карає?... хто йому велів карати?... хто??. Ні, він не робить так!..» І впивалася щастям, хоч полохливим, боязким, а все-таки щастям...

А Явдоха гризлася з Мотрею, не давала їй спокою. Прийде оце в її хату, перекидає все, лає її. Спершу Мотря одгризалася, не мовчала, а потім, як побачила, що Чіпка потакає тещі, кривдить її, матір стару, то промовила сама собі: «Іродове кодрло! Ти ж моє добро вкрато, над моєю надією насміялося!» Та як замовкла, то й мовчала вже, що б там Явдоха не казала, не робила. Тільки обливаючи сльозами пориті недолею та літами щоки, прохала в бога смерті. «Господи! — часто й густо мовила вона. — Прийми мене, безталанну, до себе! доки вже я мучитимуся на світі?»

Думала Мотря про смерть, виглядала її, сподівалася, а вийшло так, що Явдоха несподівано вмерла. У неділю, після обіду, зразу вхопила її завійна. Душить її, під серце підступає, у грудях давить, дух випирає...

— Ой лишенько... умираю! — скрикнула Явдоха та й дух спустила.

Галя як з-за угла пририта ходить. Біда, з заплаканими очима, вона не примічає, що й волосся вибилося з-під її очіпка, так розпатлана й сновигає, білі руки ломить, голосить на всю хату... Де ж? Зранку ще Явдоха така весела була, жартувала, сміялася; а на вечір — один труп, без дихання, від неї... Страшно й тяжко! Чіпка собі блудить, як бовдур, не знає, що й розпочати: чи Галю втішати, чи коло мертвої порядкувати?... Одна тільки Мотря при пам'яті. Вона не те, щоб рада була, — ні! Вона жалкувала Явдоху: вона бачила тут кару божу. «Отже й померла без сповіді, без святого причастя... прости, господи, як...» Одначе вона не дуже й убивалася... А за Чіпку раділа. «Може, хоч тепер кине... тепер нікому буде настроювати... може, оханеться...»

Третього дня, як поховали Явдоху, справив Чіпка по тещі бучні поминки. Зійшлися люди не тільки з Пісок, прийшли й з хуторів. А старців-старців... як на печерах у Лаврі! Люди обідали в хаті; для старців поприроблювали лави надворі. Понаварювали великі казани всякої страви: Чіпка на поминки заколов свиню, зарівав три овечки, убив великого

бузівка. А горілка — як вода, лилась за царство небесне... А після обіду Мотря старцям роздавала по шматку паляниці в торбу, а Чіпка — по сім гривен у руку.

На другий день після того Чіпка запряг коней та й поїхав з двору, не сказав і куди. Не було день, два... А на третю ніч вернувся, везучи повні вози всякого добра. Аж скрикнула Мотря, як побачила. Серце її не видержало, стала вона корити, ганьбити і сина, й товаришів. Ті на докори не змовчали, загризлися з Мотрею. Пристав і Чіпка. Зчинилася в них лайка, буча... Галя перелякалась, заперлась у себе в хатині. Лушня розпалився, кричав; Мотря собі лаяла; він їй збив з голови очіпок.

Сердешна материна голова! «У своїй хаті... волоцюга... розбишака...» Не доказала, залилася гіркими.

Вранці пішла жалітися у волость — не за крадіжку, а за те, що її «волоцюга побив...» За те вона мовчала: боялася за свою рідну дитину. Набігли волосні в хату, де саме гульня йшла. Чіпка зараз до їх. Поналивав так, що ледве додому рачки долізли. Тим Мотрина жалоба й кінчилась. Тільки Чіпка, як пішли волосні, розпалився, як огонь, налаяв п'яний матір «сучкою» і нахвалявся побити... Мотря обливалася гіркими слізьми та нишком проклінала свою долю, що дала їй таку «прокляту дитину»...

А Чіпка знов засів — п'є та гуляє з братчиками.

— Ні, — кричить Лушня: — ніколи не буде в тебе Чіпко, такої матері, як Явдоха була! Ото — рідна мати; а це в тебе — собака, а не мати! Гляди лиш, чи не вона, бува, й Явдоху з світа звела?..

Страшно якось загуло це слово в кожного в ухах. «А справді, чи не так? — подумав кожен. — Дивись пак: любісінька, милісінька була жінка зранку, а на вечір — тільки тіло зосталося, та й те задубло!...»

— А й справді?! — скрикнув Чіпка. Серце в його повернулося... Коли б мати була перед очима, — здається, вбив би відразу.

Галя, сидючи у себе в хатині, гірко плакала. Як же почула те скрізь стіну, то зразу кинулась, — гадки в неї схибнулися... «А справді?..» І неначе вітер провійнув у її серці. Одначе чула душа не подалася тому вітру. «Ні, ні, — шептала Галя. — То зле серце таке тільки може пригадати... Свекруха правду каже: то матір господь скарав за таке життя. Ні, Мотря — не така людина... — І Галя одганяла від себе, як ув'язливу муху, злу думку.

Як розійшлась п'яна ватага, Чіпка прийшов у хатину. Галя не видержала, напустилась на його, корила, лаяла, плакала...

— Чіпко, Чіпко! чи я ждала такого від тебе, чи сподівалася? Попустив рідну матір на поталу волоцюзі, гайдамаці... І звір такого не зробить, як ти зробив, і розбишака хижий!..

— Ти чула, що Лушня казав? — спитав він грізно жінки.

— Лушня?.. Лушня... Коли було серце, котре ні разу не гріла правда, то серце Тимофієве! Коли чий язик не дубів від брехні, котрій немає й назвиська, то язик Тимофіїв! Сучка, а не жінка, тільки хіба зроде ярчука такого, як Лушня! А ти йому віриш? ти його слухаєш?..

— Що ж — ти боїшся людського поговору, чи що? Плювати я хотів на їх поговорі!.. та й на них разом!

— Не поговору, Чіпко, не слави, — перебила його Галя, — хоч і її ніяково слухати, — а правди, котру ти так любиш та нехтуєш... А ще кажеш: немає правди між людьми! А де ж у тебе правда?.. де?..

Останні слова гострим ножом шибонули в саме серце Чіпці.

— Ти завжди мене винуватиш. Ти проти мене завжди йдеш! — скрикнув він, виходячи з хати і грюкнувши дверима. Цілу ніч він проблукав по двору, а Галя цілу ніч навзрид проплакала.

На другий день пішов по селу гомін, що Чіпка трохи не вигнав матері з двору.

— Як їла хліб з остюками, то й усе добре було; а перейшла на буханці, то у ніс закололи: пішла на сина жалітись!! — винуватили Мотрю одні.

— Який він син? який він син, коли рідну матір попустив волоцюзі вдарити?! — оступаються за Мотрю другі.

А Мотря від такої зневаги, від тяжкого удару, від тривоги занедужала, в постіль злягла; не їсть, не п'є, мутно очима дивиться... Галя ходить коло болящої, як коло рідної матері. Прикликала до неї знахарок; ті шептали, зітхали, давали якогось зілля — та ледве-ледве одходили Мотрю.

— Галю! — каже вона. — Я знов чую, що одужую... Мені знов легшає... Навіщо?.. Я молила бога, коли б умерти... Краще б мені на тім світі, ніж на сім... Та не дає мені бог смерті... Його свята воля... Він то знає, нащо мене пускав ще жити. Може, додержить до тієї пори, коли Чіпка оханеться — я його побачу, як свою дитину, як свого сина... Галю! дитино моя!.. рідная моя! Ти ж мені тепер найрідніша... Уговорюй його, як жінка: він тебе почитає, кохає щиро, — може, тебе послухає, коли вже мене не хоче слухати... Боже! що б я дала, що б я зробила?.. Я б свого серця влупила та дала йому, коли б тільки він став чоловіком. Я б тоді вмерла спокійно. А то?..

І свекруха й невістка рясно-рясно плакали...

XXX

Так оце та правда!

Стояла люта зима. Ще такої холодної та сніжної не зазнають люди. Багато тоді народу померзло — забило їх під лиху хуртовину, закидало, замело снігом, там богу й душу оддали. По весні вже несла вода річками мерзлі трупи, а других серед поля вовки поїли.

На зиму Мотря зовсім одужала. Сидить, пряде вовну, а Галя або шие, або й собі пряде на прядці. У хаті в них тихо, тепло, — було б і одрадню, коли б не туми якась стояла в кожного перед очима, не повітря важке носилося по хаті. А то сидять вони собі при ясному світі свічки — тихі, сумні, мовчазні, тільки одні тіні від них колишуться по стінах та чутно, як прядка гуде та наведе якийсь сум, викликав сон-дрімоту. І в душі у них гіркий смуток, на серце налягла важка туга, журливі думки сповили їх голови. Іноді по хаті пронесеться глибоке зітхання; увірветься нитка й затихне на який час гуркання прядки, поки її налагодить Галя; або випаде починак з рук у Мотрі, глухо вдариться об піл і розбуркає тишу сумну. Тільки коли-не-коли вирветься з уст живе слово, пронесеться по хаті, як мара страшна, злякавши і сум, і німоту, — та й замре без відгомону. Чіпка собі нудиться світом, коли немає нікого з товариства. Ляже — душно йому, встане — холодно. Слухав іноді, що розказує мати з свого молодого віку, і встають перед його очима дитячі літа, встає сива бабуся, дід, степ, вівці... «Щасливий я був тоді!» — думав він і не знає, де тепер себе діти.

Ніч, як куйовда, стояла надворі; мела страшенна хуга; завірюха крутила; та холод такий, що страшно й носа виткнути з хати; мороз перся в хату, позамуровував шибки узорчатими виводами; а в димарі, як голодний звір, ревла та вила відьма-буря, кидаючи в вікна кім'ями снігу — мов хто добивався в хату знадвору. Галя й Мотря сиділи собі та мовчки прями. У кожної чогось так тяжко було на серці, що вони аж попригинались до гребенів. Чіпка лежав на лаві, задравши голову вгору, мовчки дивився в стелю та слухав божевільні заводи буйного вітру. Свічка на триніжку неясно горіла; знай гніт нагоряв-жужелився, і знай його зривала або Мотря, або Галя, кленучи вогонь, що так немилосердно пік у пучки. Разів два чи три ненароком свічку зовсім гасили — і тоді в темряві проносився жарт та сміх, немов боявся світу, бо справді, коли знову засвічували світло, то — немов воно замикало вуста їм — ні одне слово не зривалося з язика, наче то не люди сиділи, а якісь тіні — глухі й німі...

Коли це зразу, як грім, загуло коло хати, й почало щось стукати у вікно. Чіпка кинувся, скочив з лави, мов хто його скинув з неї, та мерщій надвір. Засов клацнув, почувся гомін, тупіт. Незабаром Чіпка ввів у хату Лушню, Матню, Пацюка та ще чоловіка семи незнайомих людей. Були між ними москалі — і Сидір там, були й прості.

— Господи! — ледве вимовила стиха Мотря та й прикипіла до гребеня.

— Здорові в хату! — обізався дехто.

— А ти, стара, вже одужала? — питає Матня Мотрі. — Оже їй-богу, час тобі вже умирати. Дивись: зуба в роті немає, а ти ще й досі живеш — марно тільки хліб переводиш!

— Відчепись од мене, лихий чоловіче! Чого ти прийшов у чужу хату насміхатися з старої людини? — одказала Мотря.

— Не займай її, Якиме, — обізався Пацюк: — бач, як зуби вискиря... покусає ще!

— Щоб уже ти вискиряв та й не стуляв їх ніколи, розбишако! — гірко мовила Мотря.

Гайдамацтво підняло регіт.

Галю разом ухопив за серце жаль і образа; серце в неї затіпалось.

— І воно так слід добрим людям робити?! — призро кинула вона цим питанням у вічі товариство.

Регіт стих; усі похнюпили очі в землю; одна тільки Галя гостро дивилася на всіх гультяїв — і червона краска грала на її щоках, тоді як серце підкидалося в грудях, а груди поривчато дихали. Разом і лиха й хороша була вона в ту годину. Як вовчиця, оберігаючи дітей, уся наїжитья, жде тільки одного замаху, щоб разом кинутись на свого ворога, так вона гордо й призро дожидала ще хоч одного слова... Слова не було.

Чіпка помітив скриту бурю, похопився промовить: «Ходім, панибратя, у світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш... хай вони собі прядуть...»

Як ноги вломили братчики з хати — мерщій перейшли за Чіпкою в світлицю. Мотрі зробилося так тяжко на душі, так гірко на серці, що вона аж не всиділа на гребені; встала, побралася на піч, лягла — та так і залилася слъозами. А Галя, оставшись одна, думала: «Підожди ж! Підуть твої братчики... це вже не первина... постій же... прокляті, каторжні!» — і лютувала разом на Чіпку і на його товариство.

А в світлиці тим часом обходила рядова, розв'язувала й без того сміліязики, дурманила безпутним життям задурені голови, надавала силу і без

того дужій волі; неслися сміхи, реготня, гвалт окривав хату і несамовито вривався в другу, де була Мотря з Галею.

— А що, отамане? — обертається Лушня до Чіпки, — у яку мутну воду закинемо сю ніч свій невід?

— Коли б так, щоб і недалеко, і рибки піймати, — вставив червоний, як після лазні, Матня.

— Ми оце з Петром, — веде далі річ Лушня, — налагодились до Хоменка на хутір.

— Воно туди й небезпешно, — обізався хтось з гурту: — у його така вармія...

— Та правда, що в його три сини, як кати, — каже Лушня, — та й сам такий, що, посмоливши вірьовку, ведмедя вдержить, — та сількісь! Он той братко припас задля його таку важну штуку, що й не здивує. — Кажучи се, Лушня показав на москаля Сидора.

— Яку? — питає Чіпка, котрий до того мовчав.

Сидір витяг з-під поли рушницю, мовчки показав Чіпці. Той понуро глянув — і нічого не одказав.

Обійшла ще раз чарка кругом столу, — посоловіли в кожного очі ще дужче.

— Та коли йти, братця, то вже й пора, — своє таки Лушня.

— Чи пора, то й ходімо, — понуро одказав Чіпка, підводячись.

За ним повставали другі. Випили ще на дорогу; вийшли з хати. Чіпка погасив світло — і собі за ними... «Кукуріку!» — прокричав на сідалі півень, залопотавши крилами. Усі кинулись.

— Пху, проклятий!.. перелякав!!.. — обізався Лушня.

Галя почувала, що п'яна зграя побралася. «Чи тож-то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла в світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояли порожня пляшка з горілки, та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг, аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути в ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона грюкнула дверима — й увійшла до себе в хатину, де стояла її

постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коц, мала була лягати, — та сама незчулася, як опустилася на стулець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала, теж плакала. Так її вразили лихі речі «проклятих людей». А скільки-то думок переплило в материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяти його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає в неї дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода й сердешної Галі — вона так мучиться, так побивається за ним!.. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися богові, щоб послав їй смерть швидше, та знову плакати... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... «Їдуть!» — подумала Мотря. «Хоч би ж хоч сюди не заходили», — прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегода трохи рипнули двері,увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я, — одказує Чіпка.

І — чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче хто гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину??!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, — бунтували стару кров; як обухом, ударило в голову, задзвонило у вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й другі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забила у самий куток печі: трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити — одержу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути, та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись, як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одержу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

— О-ох!.. — здихнула Мотря. — Хоч би Галя коло мене... Ох, господи!.. — застогнала вона. — Дай мені дожити до завтрього... Одсахнись тебе... зречись тебе, мій сину... моє лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, впала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали; не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

— Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-у-те!.. — кричало щось під вікном молодим дитячим голосом... Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?.. — питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в бога вірує... Одчиніть-пустіть! — аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не оmlіла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, в одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана, — стояла й трусилася...

— Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звідкіля вирвалась?.. — тремтяти сама всім тілом, питала Мотря дівчинку.

— Ой лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке... — з плачем ледве вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були... всіх побили... порізали... постреляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків... дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!.. — скрикнула дівчинка, хапаючись рученятами за Мотрю, — боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря. — Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує, — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря ввела її в хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова в неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! — Ходімо, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодно... — шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На хоч мої старі чоботи взуй... Он платок... юпка... швидше!..

Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожущанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево вдарило їм прямо в вічі. Дівчинка схопилася за Мотрю: вона боялася тієї пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулася Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро дивився в землю, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку.

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом і не самовито залилась божевільним сміхом...

Тіло в неї тряслось; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на всі боки — в одну мить обхопила все село.

Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а, вертаючись додому, від страху богу молились.

— Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю виполонив!

— О-о-о... — якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко й страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали в город... в тюрму, — каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Не знаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинута її наопашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула, — була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася, як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя... — знову перехрестилася. — Повисилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні, мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це, та, не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? — питав стиха хлопчик.

— Не знаю... — одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком. — Ци-ить! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце задалекого, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ, як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала в Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах рештантів, Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на перепочинок. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале, мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возами. Він — за одним, Христя — за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє! Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпка? — журливо, з самого глибу серця, обернувся до його Грицько.

У тому запитанні, в його голосі, не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль — шкода пропащого брата...

Чіпка скоса зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки.

Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував у дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звисивши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його, попрощалася...

Брязь!.. дзень!.. брязь!.. дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі бог помагає на все добре, — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя: — напути його на все добре! — та разом з Грицьком й повернули до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так — прости, господи!

Балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмову на врожаї, на посіви та другі хазяйські турботи; а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю взяв Грицько догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. У ній одні сови та сичі плодилися та тічки собак товклися по вгороду, що весь заріс бур'яном, як лісом. Через рік — веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пустка стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. Люди знову стали її відхрещуватись, як проходили мимо; а малі діти боялися й далеко глянути на того чоловічка; що, як те страховище, позирав з воріт на шлях своїми витрішкуватими очима.

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипано високу могилу, а на ній стоїть височенний хрест — оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч «страшним чоловіком».

А посеред села насупроти похилої церквці, тоне в саду, як у раю, видивляється на свою красу в ставковій воді, поновлений палац — у позолоті, у розкошах. В йому тепер живе новий хазяїн Пісок — перший дукач на все Гетьманське, перша голова в повіті, найщиріший земець, предводитель, предсідатель, банкір, заводчик-сахаровар — Данило Павлович Кряжов. І як тепер весело в тому палаці! Які бувають іноді гулянки... устала б генеральша, якби можна! Тепер уже не з одного, не з двох якихось повітів, а з цілої губернії саме спинкове панство, саме найзаможніше купецтво знаходить тут щирий привіт, добру учту веселого й щедрого хазяїна...

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка, — завидувала палацу. Аж ось — випало й їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий — жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю — та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, — бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...